

Atlas

van historische vestingwerken
in Nederland

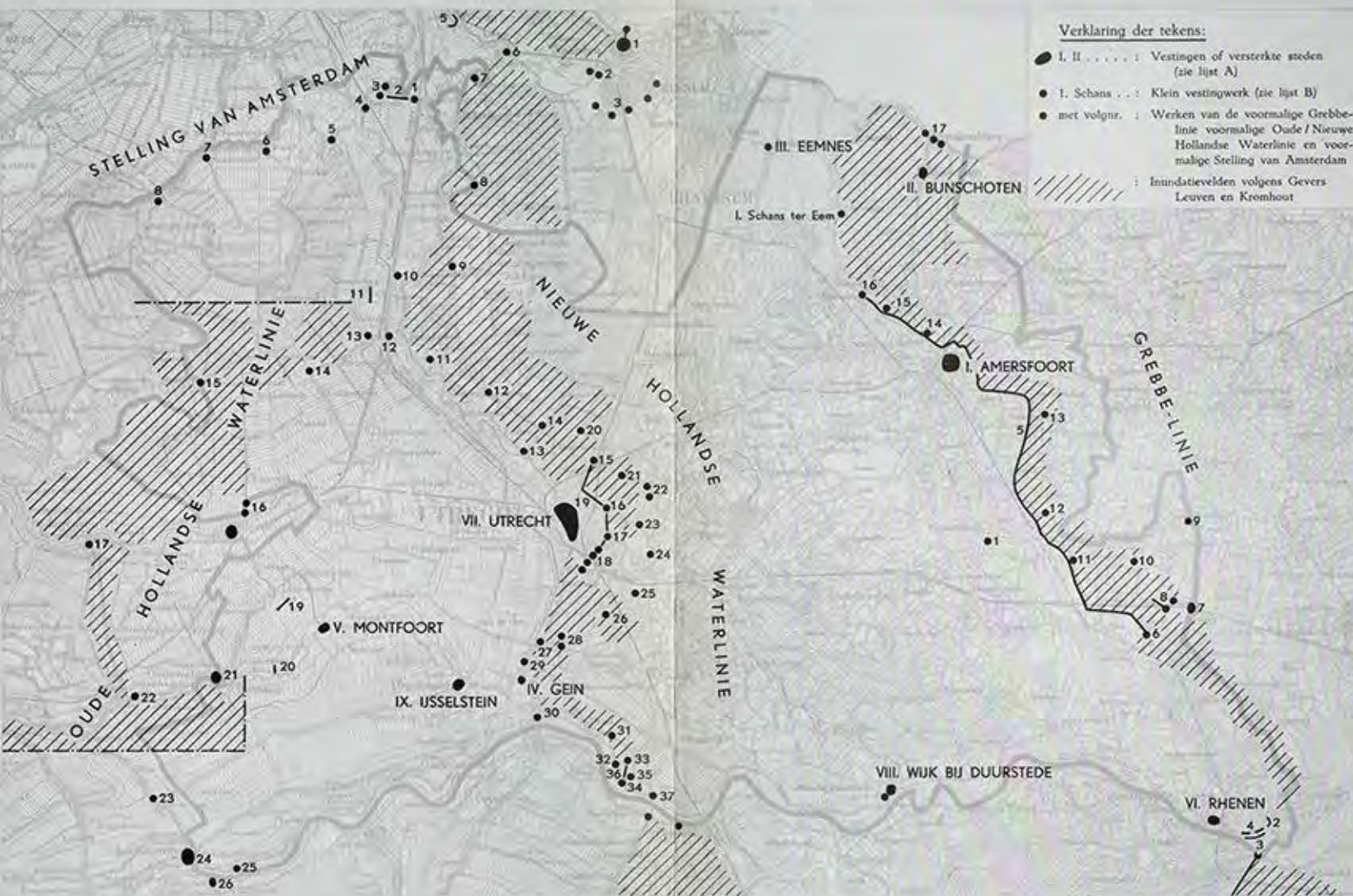
deel III a: de provincie Utrecht

UITGAVE VAN DE STICHTING MENNO VAN COEHOORN
MET STEUN VAN HET PRINS BERNHARD FONDS

HISTORISCHE VESTINGWERKEN

PROVINCIE UTRECHT

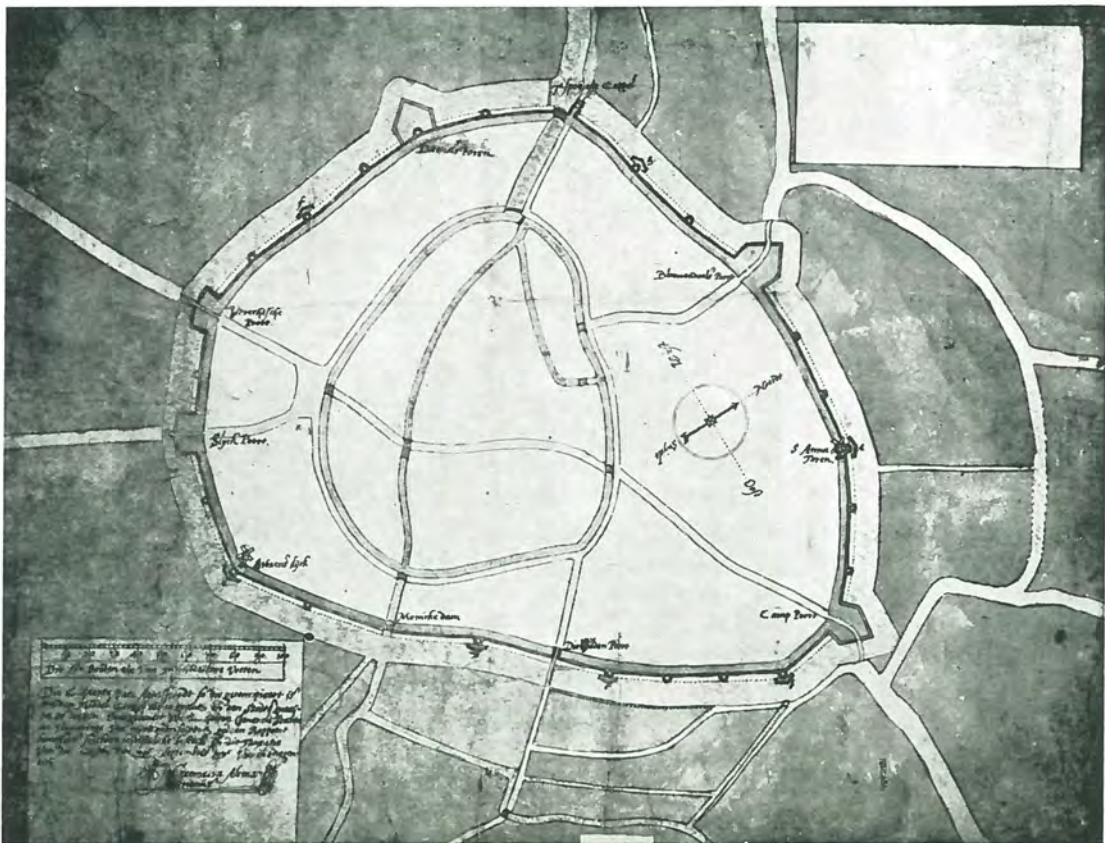

Definitie (Omschrijving van het begrip: Historische vestingwerken)

De Atlas van Historische vestingwerken in Nederland omvat in het algemeen gegevens en documentatie nopens vestingwerken, daterend uit de latere Middeleeuwen, tot de eerste Wereldoorlog.

Prehistorische objecten, objecten uit de Romeinse tijd en uit de vroege Middeleeuwen, alsmede kastelen en versterkte huizen, zijn in het algemeen slechts vermeld, indien zij in nauw verband staan tot later aangelegde vestingwerken.

Evenmin zijn in het algemeen in de atlas opgenomen tijdelijke werken, aangelegd bij belegeringen of ten behoeve van de landsverdediging.

6.A.I. Ontwerp uit 1594 van Adr. Anthonisz voor de versterking van Amersfoort (A.R.A. 3516); cliché Kon. Ned. Oudh. Bond

6. A. Vestingen (of versterkte steden) in de provincie U T R E C H T

Volg- nr.	Versterkingen		Wallen geslacht	Naam, omschrijving, historische bijzonderheden, enz.
	Eerste	Latere		
I	c.1260	c.1300 1380 - 1450 1591 - 1594 c.1630	1269 ged.1672 XIX-b	<p><u>Amersfoort</u> (zie afb.)</p> <p>Het feit dat Bisschop Hendrik van Vianden haar in 1259 stadsrechten verleende (v. Bemmell I.17), wijst er op dat de omstreeks deze tijd "beschanste" nederzetting (v.Bemmell I. 16) nabij de burcht der Heren van Amersfoort, als voorpost tegen de Gelderse penetratie, van groot belang was (Fock. Andr. I. 41, 82). De eerste versterking, waarschijnlijk bestaande uit een gracht en aarden wallen of palissaderingen (Renaud-v.d.Mark, 193) moet in elk geval dateren van vóór 1269, daar Otto II van Gelder in dat jaar de aanwezige versterkingen liet slechten (Peters, 115; v. Bemmell I. 17; v. Slicht. 99; v.Nidek V, 60, 68). De hierna volgende versterking werd gevormd door een vrijwel ronde ommuring met 4 poorten en een dubbele gracht. Beide grachten waren gescheiden door een smalle singel, die wellicht van doornhagen en staketsels voorzien was (v. Bemmell I. 20; Renaud-v. d.Mark, 200). Een gedeelte van deze dubbele gracht is op de vogelvlucht-kaart van Braun en Hogenberg nog te zien. De muur had een omtrek van c.1550 m (v.Bemmell I. 35). De theorie van v.Rootselaar, zich grondende op de gegevens bij v. Bemmell I. 19 e.a. schrijvers, als zouden de zware bakstenen "Muurhuizen", onderbroken door de gewone muur, deze stadsmuur hebben helpen vormen, wordt echter door H. Halbertsma twijfelachtig genoemd. Uit een onderzoek van deze huizen is namelijk naar zijn mening gebleken dat zij op zijn vroegst in de 15e eeuw zijn ontstaan, gebouwd over en tegen de eerste stadsmuur (Renaud-v.d.Mark, 197; Halbertsma, 90).</p> <p>Tussen de jaren 1380 en 1450 werd een geheel nieuwe ringmuur opgetrokken met een omtrek van c. 2850 m, waardoor een belangrijke stadsuitbreiding tot stand kwam. De oude ringmuur is nog lang blijven bestaan (Peters, 30; v.Bemmell I. 24, 25). De nieuwe vestingmuur, in de bogen voorzien van schietgaten, had een groot aantal "Wacht- of Waaktorens" en tussen deze torens waren de muren voorzien van vele buitenwaarts uitstekende "Sentinelhuisjes" (zie prospect bij Braun en Hogenberg), welke stenen huisjes in 1633 werden afgebroken (v.Bemmell I. 35). De nieuwe vestinggracht had eveneens een tussenwal of singel (zie plattegrond bij Braun en Hogenberg). Van de verschillende poorten in deze 2e muur zijn nog over de Koppelpoort, voor land- en waterverkeer en de waterpoort Monnickendam. Tussen de jaren 1560 en 1570 werd de muur aan de binnenzijde versterkt door het opwerpen van een aarden wal (v.Bemmell I. 35).</p> <p>In 1583 schrijft de Ingenieur <u>Adriaan Anthonisz.</u> (van <u>Alkmaar</u>) aan de Regering van Amersfoort over een kaart der stad, die hij met de Prins zal bespreken (brief van 22 febr. in Gem. archief); dit (of een later ontwerp) zou het versterkingsplan kunnen zijn geweest dat in de Verz. Bodel-Nijenhuis te Leiden (port. 40, nr. 127) berust en niet tot uitvoering kwam, terwijl dat van 1594, afgebeeld op kaart nr. 3516 in Alg. R.A. en gereproduceerd als Afb. 2 bij Renaud-v.d.Mark, ten dele werd verwezenlijkt. Uit de Resn.St.Gen. van de jaren 1591, 1593 en 1594 is te zien dat men in Amersfoort aanvankelijk zelf aan de verbetering der vestingwerken is begonnen, maar later daarbij van Anthonisz. hulp ontving (R.G.P. 55, p. 394, 400; R.G.P. 57, p. 73, 260, 504). Voor twee van de poorten en een der muurtorens werden bas-</p>

Volg- nr.	Versterkingen		Wallen geslacht	Naam, omschrijving, historische bijzonderheden, enz.
	Eerste	Latere		
				<p><u>Amersfoort</u> (vervolg)</p> <p>tions gelegd, terwijl de gracht aan de muurzijde voor een deel met de aarde van de tussenwal werd gevuld. De overige aarde werd als buitenwal tegen de muur opgeworpen. Aan de west- en zuidzijde bleef de dubbele gracht bestaan (zie v.d. Bosch II 141). De buitenste gracht werd in 1613 en in 1733 verbreed (v.Bemmel I. 37). Toen Montecuculi op 14 aug. 1629 de vesting in bezit nam, bevonden de werken zich in zeer vervallen staat (Aitzema II, 843). Na zijn vertrek op 24 d.a.v. kreeg de kapitein-ingenieur <u>Jan van den Bosch</u> opdracht een ontwerp tot verbetering op te maken, als gevolg waarvan de aanleg van 4 ravelijnen en een kroonwerk werd aanbesteed (de Bordes, 95; Bachiene II, 1052). Later blijken slechts te zijn aangelegd de ravelijnen als buitenwerken vóór de gracht (zie Stedenatlas Blaeu en v.d. Bosch II, 140). Door de Fransen werden in 1673 aan de vestingwerken grote vernielingen aangericht (Bosscha II, 148).</p> <p>In de 19e eeuw, o.a. in 1829 en 1842, werden grote gedeelten van de stadsmuur voor afbraak verkocht en legde de tuinarchitect J.D. Zocher plantsoenen op de wallen aan, doch in 1844 werd verdere afbraak door persoonlijk ingrijpen van Koning Willem II verboden, zodat de Koppelpoort van c. 1400 en Monnickendam van c. 1500 gespaard bleven (Renaud-v.d. Mark, 206).</p> <p><u>Overblijfselen:</u> Behalve de evengenoemde twee poorten verschillende resten van de stadsmuren, zich bevindende in de Muurhuizen en de gerestaureerde Kamperbinnenpoort; voorts de omstreeks 1948 gerestaureerde ommuring van 1380-1450 van de vm. Kamperbuitenpoort tot de vm. Koningspoort en een fragment stadsmuur met waterpoort (c. 13e eeuw) bij "Tinnenburg" (Halbertsma, 92).</p>
II	1383- 1385	-	1426- 1428	<p><u>Bunschoten.</u></p> <p>De plaats had als vesting slechts een heel kort bestaan. In 1383 ontving zij van Bisschop Floris van Wevelinkhoven stadsrechten en ommuurde zich (Maris, 75; Peters, 51). Als straoefening voor het inlaten van Hollandse benden uit Spakenburg vielen de Utrechtsen de stad aan en braken na de inname in 1428 de muren, poorten en torens af. Hierbij gingen door de brand alle oude privilegiën verloren (Gouth. 455, 456; Peters, 51; Maris, 75; Burman I. 339).</p> <p>De oorspronkelijke aanleg der vroegere versterkingen is ten dele nog herkenbaar (V.L.I., 21; Kunstreisboek III, 131).</p>
III	c.XIV	-	1481	<p><u>Eemnes.</u></p> <p>Het bezat in de 14e eeuw stadsrechten en had waarschijnlijk een vroeg-M.E. versterking, bestaande uit een wal met palissaden. In 1481 trok een Hollandse krijgsbende, groot vier à vijfduizend man tegen deze sterkte op en bestormde haar van vier kanten. Na de overmeestering werd de omwalling geslecht (Tenhaeff, 51; Peters, 116; Gouth., 528: "dat sterke Dorp van Emenesse").</p>
IV	c.1295	-	1333	<p><u>Gein of Ganum.</u></p> <p>Een havenstadje, kerspel of dorp, met een belangrijke tol aan de IJssel (Blok I. 261), in 1294 of 1295 door Bisschop Jan van Zierik met stadsrechten begiftigd. Het had een</p>

Volg- nr.	Versterkingen		Wallen geslacht	Naam, omschrijving, historische bijzonderheden, enz.
	Eerste	Latere		
				<p><u>Gein of Ganum</u> (vervolg) kortstondig bestaan (Fock. Andr. I. 41, 120), daar het in 1333 door Willem van Duivenvoorde zo grondig werd vernield, dat het zich niet meer heeft kunnen herstellen (Gouth. 374; Smids, 101; de Geer II, 9, 17; v.d. Aa IV, 488). Vermoedelijk was het ter versterking alleen door een gracht omgeven. De ridderhofstad <u>Oudegein</u>, reeds in de 12e eeuw genoemd, zal niet veel anders zijn geweest dan een goed versterkte woontoren (zie Smids, 316 onder Snoyen-toren); thans bestaat nog het kasteel en de buurtschap Oudegein onder Jutfaas (zie ook W.J. van Varik in Heemschut 1948, p. 98).</p>
V	c. XIV- A	-	1672 XIX	<p><u>Montfoort</u> Het wordt door Fockema Andreae genoemd: "een heerlijkheidsstadje, uitgevonden om Utrecht te kwellen" (Fock. Andr. I, 41). Waarschijnlijk is het genoemd naar de "Mons Fortis", de sterke burcht, door Bisschop Godfried in 1170 tegen de Hollanders gebouwd (ter Laan, 261; Peters I, 157). Het stadje zal eerst in de eerste helft der 14e eeuw zijn versterkt, daar het c. 1330 stadsrechten kreeg en het eerste beleg van kasteel en stad in 1353 plaatsgreep (v. Gouth. I. 391; van Lennep-Hofdijk II, 74). Niettegenstaande de vele belegeringen en vernielingen, o.a. door de Spanjaarden in 1574 (Bachiene I. 1082; v. Alkemade 250), vertoonde het zich in het midden der 17e eeuw nog als een rechthoekige, op M.E.-se wijze versterkte stad (Peters I. afb. 44 op p. 75; v.d. Bosch II. 141). Romijn de Hooghe zegt dat de stad in 1706 nog "zeer gevest en met torenen versterkt" was (Hooghe I.5.taf. 42). De in 1672 door de Fransen begonnen afbraak van het kasteel werd in de 19e eeuw voltooid door de slechting van vrijwel de gehele ommuring (Peters, I. 159). De verminkte en gepleisterde IJselpoort en enkele muurresten zijn de enige overblijfselen (Kunstreisboek III. 137).</p>
VI	1346	1629	XIX	<p><u>Rhenen.</u> Hoewel reeds in 1233 sprake is van een oppidum en waarschijnlijk toen een aarden wal met palissaden en poorten aanwezig was (v. Iterson, 147), kwam een meer afdoende versterking van steen eerst in 1346 tot stand onder Bisschop Jan van Arkel (Gouth. 384; v. Iterson, 147; Bachiene II. 1066; Peters I. 48). Met de moerasburcht Ter Horst sloot het stadje de oostelijke toegang tot het Sticht af (Fock. Andr. I, 41). Die burcht, in 1158 door Bisschop Godfried gesticht, werd in 1527 door Karel van Gelre verwoest (ter Laan, 405) en de stenen van de ruïne zouden gebruikt zijn voor de stadsmuur van Rhenen en voor de opbouw van het kasteel Vredenburg te Utrecht (Burman I. 80, noot). Naar een schilderstuk in het raadhuis te Rhenen, voorstellende het beleg van 1499 (zie reprod. bij Peters I. t.o. pag. 138) zou de stad een dubbele muur hebben gehad, waarvan de binnenste hoger was dan de buitenste. Verder bestaan er tekeningen van Rembrandt, Abr. Verwer en Joris van der Haagen, voorstellende resp. het Noordfront, de Westpoort en het Oostfront, welke de meest karakteristieke delen van de voormalige vesting vertonen (zie hierover: Schukking in Heemschut, 1941 no. 11 en het "Patroen van Reenen..." van c. 1540, een</p>

Volg- nr.	Versterkingen		Wallen geslacht	Naam, omschrijving, historische bijzonderheden, enz.
	Eerste	Latere		
				<p><u>Rhenen</u> (vervolg)</p> <p>pentekening, toegeschreven aan Rombout Keldermans, in Top. atlas R.A. Utrecht onder nr. 2088. f, waarop o.a. grote rondeelen voorkomen die niet alle zijn gebouwd). De vesting schijnt in de laatste jaren van de 16e eeuw nogal bouwvallig te zijn geweest, want het stadsbestuur vroeg in een request om herstel van de ingestorte muren, waarvoor door de Staten-Generaal in 1593 een som van f 2000,-- en in 1595 nog f 3000,-- werd toegestaan (R.G.P. 57, p. 63, 502). In 1629 heeft de kapitein-ingenieur <u>Jan van den Bosch</u> buiten de vesting nog enkele werken doen maken (de Bordes, 90).</p> <p>De afbraak van de vestingmuren c.a. heeft zich in de loop van de 19e eeuw voltrokken; de drie poorten werden in 1840 gesloopt (v.d. Aa, IX, p. 452). Het wederopbouwplan van Rhenen laat op de bijbehorende tekening vele resten van de ommuring alsook een enkel ronddeel zien; de toren met muurfragmenten bij de molen zijn daarvan de belangrijkste (Heem-schut, 1941, no. 5; Loosjes 62, 63).</p>
VII	XII	XVIb XVIId	1821- 1841	<p><u>Utrecht</u> (zie afb.)</p> <p>De oorsprong van de stad moet gezocht worden in de nederzetting bij de, in het midden van de eerste eeuw tot kort na de derde eeuw aldaar gebouwde Romeinse Castellae. Opgravingen op het Domplein c. 1930 brachten aan het licht dat daar achtereenvolgens vijf Romeinse versterkingen moeten hebben gelegen, de eerste vier opgetrokken van aarde en hout en de laatste van steen (Byvanck II. 410 e.v.; Mon. 41, 42). Prof. A.E. van Giffen heeft aangetoond dat op de gespaard gebleven fundamenten van het laatste Romeinse castellum nieuwe muren zijn opgetrokken, waarvan wellicht kan worden aangenomen dat ze hebben behoord tot de in de 7e eeuw gebouwde burcht Trecht (Beka en Heda 28; v.d. Loos 2; Mon. 14). Deze burcht werd in de Noormannen-tijd vernield doch tussen 917 en 934 door Bisschop Balderik hersteld (Heda in Balderico, charter van 934; Peters, 36; Allan, 140; Jansen, 35; Bachiene II. 1012; Mon. 14, 15, 44). De stadsommuring zoals die tot aan de ontmanteling in de 19e eeuw heeft bestaan, vond haar oorsprong in de jaren 1122 tot 1139 toen met bekrachtiging van Keizer Hendrik V, een geheel nieuwe en zeer ruime uitleg tot stand kwam (Mon. 16, 45; Peters, 287; Jansen, 35 e.v.; Mulder, Inl. Bouwk. ts. 1902; Bosch, 3). De buitengracht werd eerst in 1318 gegraven (v.d. Monde II, 391). De zware stadsmuur met zijn c. 40 torens werd in de eerste helft van de 16e eeuw verlaagd, om de stenen te gebruiken voor de fundamenten van de toen gebouwde bolwerken (Mon. 47). Deze verlaging had niet plaats bij een vijftal torens, aanmerkelijk hoger opgetrokken dan de andere en merendeels met een recht- of veelhoekige grondslag, n.l. de (ronde) Balderiks- of Bollaertstoren, de Smeetoren, de (ronde) Bijhouwers toren, de St. Servaastoren en de Plompetoren. Deze zijn eerst in de jaren 1832-1872 afgebroken (Mon. 46; zie voor de ligging o.a. het kaartje van de stad bij de Geer I). In het noorden ontstond een nieuwe wijk, "De Weerd", die, hoewel van een gracht omgeven, aanvankelijk buiten de vesting bleef liggen. In de late Middeleeuwen werd deze wijk van een lichte muur voorzien (Mon. 45); eerst in het begin van de</p>

Volg-Nr.	Versterkingen		Wallen geslacht	Naam, omschrijving, historische bijzonderheden, enz.
	Eerste	Latere		
				<p><u>Utrecht</u> (vervolg)</p> <p>17e eeuw werd deze muur aan de Oostzijde met drie bolwerken versterkt (de Bordes, 164).</p> <p>Teneinde de Utrechtse burgerij in bedwang te kunnen houden, liet Karel V het kasteel "Vredenburg" bouwen naar het ontwerp van <u>Rombout Keldermans</u> in 1528-'29. Het was een in de stadsmuur opgenomen citadel met 4 bastionachtige rondeelen, de twee naar de stad gerichte lindebladvormige en de twee aan de veldzijde met één rechte face (Mon. 22, 54-58; Kabza, 27), maar die overigens in hun vorm reeds Italiaanse invloed vertoonden. Vermoedelijk zijn de op de bastions aanwezige torenspitsen in de jaren 1540-'50 afgebroken en de plateau's vlak afgewerkt. De opstandige burgerij heeft tussen 1577 en 1581 de dwangburcht gesloopt met uitzondering van de twee bolwerken en tussengelegen courtine aan de veldzijde. De laatste overblijfselen, namelijk van het zuidelijke bastion, werden in 1931 weggebroken (Mon. 54; Jaarb. van "Oud-Utrecht", p. 78 e.v.).</p> <p>In de jaren 1537-1558 had de aanleg plaats van een viertal stenen bolwerken, namelijk Morgenster aan de noordzijde, Zonnenburg aan de zuid-oostzijde en Manenburg en Sterrenburg aan de zuidzijde der stad. De bouw van deze bolwerken, die overeenkomst vertonen met het Maddalena-bastion van 1527 te Verona, echter met teruggetrokken flanken, stond onder toezicht van <u>Donato de Boni Pellizuoli</u> van Bergamo, die ook de vestingwerken van Rammekens, Vlissingen, Middelburg, Antwerpen en Luxemburg ontwierp (Mon. 47, noot 2). De Utrechtse "Stadsmetselriemeester", mr <u>Willem van Oirdt (van Noort)</u>, voerde de bouw uit (Mon. 47-48; plan Jac.v.Deventer; Bachiene II. 1014; Schukking-Labouchère, 50).</p> <p>Nog in 1572 was men doende om wallen en muren te herstellen, doch in het jaar 1577 achtte de stad het nodig de fortificatiemeester van Holland <u>Adriaan Anthonisz.</u> te ontbieden om hem te raadplegen over verdere verbeteringen (Mon. 49). Zo werden op last van Prins Willem I tussen 1577 en 1584 nog vijf bolwerken, nu geheel van aarde, aangebracht, tegen de stadsmuur aanliggende (Mon. 49; Allan, 56; v.d. Monde I).</p> <p>In 1629 heeft de stad o.a. hoornwerken buiten de singelgracht laten aanleggen (de Bordes, 125 en plan No. 1); één hiervan, gelegen voor het zuidoostelijk deel der vesting, heeft nog tot het einde der 17e eeuw bestaan (Mon. 49; echter ook Priorato, 78, Délices des Pays Bas, enz.). Ook zijn verschillende plannen tot stadsuitbreiding met uitleg der vestingwerken in de pen geweest, namelijk van burgemeester H. Moreelse (1664), Jr. Ev. Meyster (1670) en de vestingbouwkundigen <u>Petrus van Schooten</u> en <u>Hugo Ruysch</u> (Mon. 49; Peters, 288; tijdschr. v.d.Monde jrg. 1840).</p> <p>In de 17e en 18e eeuw kwamen de vestingwerken steeds meer in verval (Teg. St. III. 306). Toen bij resolutie van de Minister van Binnenlandse Zaken van 17 mei 1828, no. 110, het besluit afkwam om de oude ringmuur op te ruimen (Kron.Hist. Gen. 1864, p. 558), nam de sloping een aanvang. De architect J.D.Zocher veranderde in de jaren 1828-1840 de wallen en bolwerken in plantsoenen, maar ook de stadspoorten en de meeste muurtorens vielen toen onder de slopershamer (Mon. 26).</p>

Volg- nr.	Versterkingen		Wallen geslacht	Naam, omschrijving, historische bijzonderheden, enz.
	Eerste	Latere		
				<p><u>Utrecht (vervolg)</u></p> <p>Van de stadsmuur staat in het Singelplantsoen bij de Nobelstraat nog een klein fragment, namelijk twee spaarbogen. Van de stenen bastions zijn na de sloping van 1827 e.v.j. nog over: Zonnenburg (1551-'52), sinds 1853 in gebruik als Sterrewacht der Rijksuniversiteit, een groot gedeelte van Manenburg (1551-'54) en Sterrenburg (1554-'58), waarvan alleen de zuidelijke kazematten zijn gespaard. Verder zijn van de vijf aarden bastions uit 1577-'84 de omtrekken van vier daarvan nog in de plantsoen- en singelaanleg bewaard gebleven. Het vijfde, het bolwerk van St. Marie, aan de westzijde der stad, is geheel afgegraven en later tot park "Nieuweroord" ingericht. (Mon. 49-54; Schukking-Labouchère, 51, 52).</p>
VIII	c. 1400	1447 1577 XVII-A	1673 c. 1770 (ged.)	<p><u>Wijk bij Duurstede</u></p> <p>Deze stad wordt genoemd "een herschepping op oude bodem" (Fock. Andr. I, 41). Als zodanig zouden wij dus de "Vicus Dorestad" als de voorloper van het latere Wijk bij Duurstede kunnen aanmerken. Dorestad was het type van een zuiver Germaans-Friese stad en wel de oudste aanwijsbare (Fock. Andr. I, 13). Blijkens opgravingen in c. 1928 bestond de versterking van deze vroeg-M.E.se nederzetting uit een aarden wal tussen vlechtwerk van hout (een z.g. vlechtmuur), aan de westzijde waarbij aansluitend een Frankische burcht werd gevonden, bestaande uit een eveneens omwalde curtis en curticula, met een van hout opgetrokken sala of hoofdgebouw (Holwerda, 23 en 35 e.v.).</p> <p>De oude M.E.se stad ging, na een tijd van grote bloei tussen de jaren 750 en 850 te niet na herhaaldelijk door de Noormannen te zijn verwoest en mede tengevolge van de veranderde waterstaatkundige toestand ter plaatse (Fock. Andr. I, 13).</p> <p>Wijk bij Duurstede ontstond in de nabijheid van het oude Dorestad onder de rook van het bisschoppelijk kasteel Duurstede, waarvan het oudste deel dateert uit de 2e helft van de 13e eeuw (Kunstreisboek III, 161).</p> <p>Wijk ontving in 1300 stadsrechten en kreeg c. 1400 van zijn Heer, Willem van Abcoude, muren en grachten, welke ommuring in 1447 door Bisschop Rudolf van Diepholt vervangen werd door een nieuwe muur, terwijl de stad tegelijkertijd vergroot werd (Croockewit, 8; Bachiene II, 1075). Later zijn nog twee rondeelen voor de poorten gebouwd, wat o.a. blijkt uit het bij Peters, afb. 34 op p. 65 afgedrukt verbeteringsplan (wellicht dat van <u>Adr. Anthonisz.</u> uit 1589; zie Kron. Hist. Gen. XVI, 1860, p. 34, 349 en RGP. 5, p. 484-486 en 294, noot 3) dat niet is uitgevoerd, maar waarop tevens de in 1577 door de Spanjaarden aangelegde afzonderlijke omwalling van het kasteel, bestaande uit twee hele en één half bastion met kazematten in de teruggetrokken flanken (Croockewit, 11; Bachiene, 1769, II, 334) is aangegeven. Deze versterkingen zijn, vermoedelijk in of na 1629, vernieuwd en uitgebreid tot 3 hele en 2 halve bastions, alle met rechte flanken en zonder kazematten (Atlas Parijs, Fol. 45; de Bordes, 91).</p> <p>De bastions om het kasteel werden c. 1770 grotendeels geslecht (Croockewit, 14; v.d. Bosch II, 141; Bachiene II,</p>

Volg-Nr.	Versterkingen		Wallen geslacht	Naam, omschrijving, historische bijzonderheden, enz.
	Eerste	Latere		
				<p><u>Wijk bij Duurstede</u> (vervolg) 1078), terwijl de afbraak van de stadsmuren reeds in 1673 zou zijn aangevangen (Valkenier IV, 19; Bosscha II, 148). Overblijfselen zijn: resten van de Runmolenpoort uit de 15e eeuw, thans onderbouw van de molen "Rijn en Lek" en de nog goed te herkennen omwalling van het kasteel in het door J.D. Zoicher in 1836 aangelegde wandelpark (Croockewit 14).</p>
IX	XIV	-	XIX	<p><u>IJselstein</u> Een Heerlijkheidsstadje op de grens van Holland en Utrecht (Fock. Andr. I, 41), dat aanvankelijk tot Holland behoorde, vandaar dat het zowel door Hadr. Junius (Beschrijving van de voornaamste gemuurde en ongemuurde Steden van Holland en West-Vriesland. Delft 1609) als door Boxhorn, is beschreven onder de Hollandse steden. Het had zijn oorsprong in het kasteel dat c. 1300 door Vrouwe Berta van Heukelom, tijdens de gevangenschap van haar gemaal Gijsbrecht, een jaar lang werd verdedigd en dat, reeds vóór 1144 gebouwd, herhaalde malen is verwoest en weer opgericht (Schotanus, 152). Bij de slooping van het kasteel in 1887 werd de vierkante traptoren, uit het eind van de 15e eeuw, gespaard. De stad moet reeds c. 1310 enigermate versterkt zijn geweest omdat de Bisschop haar toen een kerk en drie vaste jaarmarkten schonk. In 1349 werd zij voor het eerst door de Utrechtsen belegerd en verwoest (Gouth., 385; Teg. St. VII, 556). In 1390 werd IJselstein door Arnold van Egmond met stenen muren, poorten en torens voorzien (Schotanus, 263; Boxhorn, 327; Gouth., 91; Bachiene I, 772). In de 15e eeuw moest de stad herhaaldelijk zware aanvallen ondergaan, eerst van de Hollanders onder Hertog Jan van Beieren en Vrouwe Jacoba, bij wie zich de naijverige Utrechtenaren hadden aangesloten; in 1417 en 1418 werd zij belegerd en ingenomen en werden binnen 6 dagen tijds haar slot en vestingwerken verwoest en haar huizen verbrand (Boxhorn; Gouth., 435; Peters I, 51); in 1466 werd zij wederom, nu door de Geldersen, tot de grond toe verbrand en verwoest (Boxhorn; Gouth., 478). Weliswaar gaf Karel de Stoute in 1467 toestemming om "Die Stede weder op te timmeren ende dat slot te stercken" (Gouth., 435; v. Lenep-Hofdijk II, 129, 131; v. Nidek IV), maar Utrecht was het hiermee niet eens en beval de Magistraat van IJselstein de nieuwgemaakte bolwerken, poorten en bruggen weer af te breken (de Geer II, 132). Bisschop David van Bourgondië bracht op 17 juli 1470 een verzoening tussen de partijen tot stand (Burman, III, 28), maar nog in 1510 en 1511 deden de Utrechters en Geldersen aanvallen op de stad, die echter door Heer Floris van Egmond werden afgeslagen (Gouth., 573). In 1749 was de stad nog omringd met wallen en grachten (Teg. St. VII, 557). Een stuk muur bij de voorm. Benschopperpoort en een dichtgemetselde poort op de walkade zijn de weinige resten van de vesting (V.L. I, 27); voor de Kasteel-toren zie Kunstreisboek III, 133).</p>

1. De schans om het Huis ter Eem, schans te Eembrugge.

Het Kasteel (Huis) ter Eem speelde in de 14e en de 15e eeuw herhaalde malen een rol in de oorlogen tussen de Bisschoppen van Utrecht, de Geldersen en Holland, omdat het de toen belangrijke scheepvaart op de Eem kon helpen beveiligen, dan wel beletten, en omdat er een brug over de Eem lag (Rootselaar I p. 142, 303, 344, 499, II p. 207).

In de 15e, wellicht reeds in het laatst der 14e eeuw, moet om het Huis ter Eem al een omwalling hebben gelegen, waarvan wordt vermeld: "Item so had die maerscalc dat bolwerc mit soden op geboert omme den huse ende dair horde ende boem op gheset ende graven dair omme doen greven, dair dat nye bolwerc voirt omme op ghemaect is." (Kronijk Hist.Gen.Utrecht, 1855, p. 195).

Een aan Rombout (II) Keldermans toegeschreven tekening van c. 1540 (RA Utrecht, Topogr. Atlas 2088 e) maar wellicht afkomstig van de fortificatiemr. van Gelderland Marcelis Keldermans (Mon. 47), geeft een onuitgevoerd ontwerp tot verbetering. Om de gracht van het Huis ligt een rechthoekige, aarden omwalling met buitengracht. Deze wordt bestreken uit 2, op diagonaalsgewijze tegenover elkaar gelegen hoekpunten geplaatste uitbouwen, welke eerder de vorm van een caponnière dan die van een bastion hebben. Deze beide uitbouwen zijn voorzien van flankerende kanonschietgaten met orillons. De ene is tevens poort, de andere vertoont de typische lindeblad-vorm, welke men eveneens aantreft in het door R.Keldermans ontworpen Vredenburg te Utrecht.

In 1552 werden de resten van het Huis ter Eem afgebroken, om de keizer, toen in oorlog met Frankrijk, de kosten van een herstel en van een bezetting van het Huis te besparen (Rootselaar II p. 349). Later is het weer opgebouwd.

Een vermoedelijk vroeg-17e eeuwse tekening met uitvoerig bijschrift geeft de toenmalige toestand weer, met aanwijzingen nopens de te stellen inundaties. Op deze tekening is de schans zelf, wellicht schematisch, aangegeven als een regelmatig werk met 4 halfbastions (ARA, plans van vestingen G 259).

Enige tekeningen van 1624 geven een omwalling met 3 halfbastions, doch verder onregelmatig van trace (RA Utrecht, Topogr. Atlas 2098/2100). In 1629 viel het Huis ter Eem met Amersfoort in 's vijands handen (de Bordes p. 95, 186-201).

Huis en schans schijnen daarna geheel te zijn vervallen. Zij zijn nimmer onderdeel geweest van de Grebbelinie, zoals deze in 1741 e.v.j. werd ontworpen en aangelegd. Als de Roy in 1742/43 de Gelderse Vallei in kaart brengt voor zijn ontwerp voor de Grebbelinie, geeft hij de schans aan met "gedemolieert" (ARA, ned. kaarten 1865).

Er zijn geen resten meer van aanwezig.

De Grebbelinie (Linie van de Gelderse Vallei)

Algemeen Tussen 1582 en 1590 werd een rapport uitgebracht over de mogelijkheden, welke de moerassige gesteldheid van de Gelderse Vallei bood tegen een aanval uit het oosten op Holland en het Sticht ("Rapport in Maniere van Discours", bijlage van kaart nr. 4392 van de Verzameling Nederl. kaarten, Inventaris, 1e supplement, in het ARA, onged.).

Van de, in het rapport aanbevolen linie ("beschansing") van Rhenen naar Amersfoort, en 4 schansen, werd slechts de schans te Woudenberg gemaakt.

Toen in 1629 de vijand het beleg van 's-Hertogenbosch trachtte te doen opbreken door middel van een aanval uit het oosten naar het hart des lands, troffen Ged. Staten van Utrecht voorbereidingen inzake de aanleg van een "Grifte ofte Landweer" aan de Grebbe. De schans te Woudenberg werd weder in orde gemaakt; ook kwam een werk aan de Rode Haan gereed. Overigens kon de linie niet tijdig meer in staat van verdediging worden gebracht. Bij de nadering van de Spaanse troepen nam de bezetting van de schans te Woudenberg de vlucht, waardoor de vijand achter de linie kon komen. Kort daarna gaven Amersfoort en het Huis ter Eem zich over. Aanvankelijk bestond na het aftrekken van de Spaanse troepen het voornemen de linie c.a. af te maken, maar reeds spoedig werd daarvan afgezien. De onvoltooid gebleven werken vervielen spoedig (de Bordes p. 102-113).

In jan. 1672 werd een globaal onderzoek ingesteld naar de mogelijkheid van het formeren van een waterlinie in de Gelderse Vallei. Aansluitend aan dat onderzoek werd overleg gepleegd over een in staat van verdediging brengen van de Gelderse Vallei, doch dit overleg liep vast. De uitvoering zou later geschieden, voor zover de tijd dat zou toelaten (v.Syp. de Bordes II p. 9, 10, 209-214).

In 1701 deed van Coehoorn, naar aanleiding van een verslag van de ingenieur Passavant en de landmeter de Roy (ARA, archief der genie, memorie G 65), een voorstel inzake inundaties in de Gelderse Vallei (v.Sypesteyn p. 136).

In 1731 onderzochten de contrarolleur der Holl. fortificaties Vink en de ingenieur Prevost de Vallei en brachten een rapport uit (ARA, archief der genie, memorie H 96, stuk 5). Als gevolg daarvan kreeg in 1741 de directeur van fortificaties B.J. de Roy verdere opdrachten. Hij bracht de Gelderse Vallei in kaart, en deed gedetailleerde voorstellen tot het aanleggen van een Grebbelinie c.a. Van zijn projecten zijn in 1742 e.v.j. uitgevoerd: voorzieningen aan de Grebbesluis tot inlaat van rivierwater, het hoornwerk tot dekking van de Grebbesluis, de liniewal, komkeringen en damsluizen daarin, 3 stenen redoutes (wachthuizen; z.g. Spaanse redouten, zie afb.) en de sluis te Spakenburg (ARA, Hattinga I, bladen 13 t/m 21, 24, 25, 27; archief der genie, plans van gebouwen 651, memorie G 68).

In 1785/86 werden verscheidene nieuwe werken aangelegd. In 1787 speelde de Grebbelinie geen rol.

In febr. 1793 werd opdracht gegeven de Grebbelinie "op te maken". Daarbij werd ter plaatse van verschillende komkeringen de liniewal ingrijpend gewijzigd, door het rechtlijnige trace daarvan te veranderen in een gebroken trace, waardoor de vuuruitwerking op b.v. de komkeringen beter werd. De bedoelde delen van de liniewal kregen daardoor een eigen karakter, en werden daarna veelal aangeduid met "post" (b.v. de post aan het voetpad voor Amersfoort, ARA, plans van vestingen G 255). Voorts zouden uit de magazijnen van Holland 119 vuurmonden worden aangevoerd (Bouwens p. 280, 460, 502). Aan dit laatste schijnt geen uitvoering te zijn gegeven, toen de hoofdaanval der Fransen, gericht op het zuidelijk rivierenfront van Holland, mislukte, en spoedig daarna de Fransen ons grondgebied weder verlieten (v.d.Aa "Greb"). In dit jaar zou het niet mogelijk zijn geweest de inundaties in de Grebbelinie te stellen, als gevolg van de lage stand van de Neder-Rijn en van de Lunterse e.a. beken (de Bas I p. 156, 184).

In 1794, toen de Fransen opnieuw aanvielen, was de Neder-Rijn voldoende hoog; de inundaties werden gesteld (Bouwens p. 548; Sabron II p. 42). De werken werden met 119 vuurmonden bewapend. Enkele nieuwe werken werden aangelegd. In het laatst van dec. werd een aantal batterijen, aangelegd langs de Waal, verlaten, en werden + 100 van de vuurmonden tijdig overgebracht naar de Grebbelinie. Midden jan. 1795, toen onze landsverdediging ineenzakte, waren de inundaties van de Grebbelinie bevro-

ren, en zonder waarde als hindernis. De linie werd overhaast verlaten en viel met 200 niet-vernagelde vuurmonden zonder gevecht in Franse handen (de Bas I p. 378, 400, 674, 677).

In 1799 werden verscheidene nieuwe werken aangelegd (ARA, archief der genie, memorie G 71). Hiertoe behoorden enige, in het inundatieveld op komkeringen vooruitgeschoven posten. Deze werden veelal aangeduid met "voorposten", ter onderscheiding van de daarachter gelegen "posten", in 1793 verkregen door omwerking van gedeelten liniewal.

Na 1800 zijn geen grote werken meer uitgevoerd in de Grebbelinie. De voorbereide inundaties van de linie bestonden toen uit niet minder dan 10 kommen, trapsgewijze in peil dalend naar het noorden, en gescheiden door:

- de Slaperdijk	- de Laaglandse weg bij Amersfoort
- de Groeperkade	- het Hoge Land bij de Glashut
- het acces bij Lambalgen	- hoog terrein bij Coelhorst
- de Roffelaarskade	- de Vuydijk
- de Aschatterdijk	

In 1806/07 verrichtte de kapitein-ingenieur van Hooff waterpassingen in de Grebbelinie, en verwerkte deze in een uitvoerig rapport over de militaire aspecten en waarde van de linie. De kolonel-directeur Krayenhoff zond dit werketuk in met een rapport, waarin hij zijn eigen oordeel gaf. Het kernpunt daarvan was, hoe het stond met de kans op een tijdig kunnen stellen der inundaties, in het bijzonder in de zuidelijke, hogere kommen. Voor wat betreft de laagste kom (de Eempolders) leverde de Zuiderzee voldoende hoge vloedstanden; van Amersfoort tot de Rijn is men evenwel afhankelijk van het zeer wisselende peil van de Neder-Rijn aan de Grebbesluis. Het oordeel van Krayenhoff was ongunstig (ARA, archief der genie, memories G 88, G 89 en G 126; Nieuwe Militaire Spectator 1847 p. 164; Stieltjes Gr. L.). De Grebbelinie werd in 1809 overgedragen aan de waterstaat. In 1817 werd echter bepaald, dat de werken op de hoofdtoegangen behouden zouden blijven (de Roo v. Ald. p. 57). In 1845 was de Grebbelinie weder geheel in beheer bij de genie (Staat v. d. Bev. 1845).

In 1847/48 werd de Grebbesluis vernieuwd, met ruimer profiel, en werd ook de damsluis in de Slaperdijk bij het Werk aan de Rode Haan vernieuwd. In 1866 werden o.m. 5 damsluizen in komkeringen vernieuwd. In de Vestingwet van 18 april 1874 stbl. 64 werd de linie aangegeven als voorpostenstelling van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. De verdediging ervan, indien mogelijk gesteund door inundaties, moest tijd geven voor het stellen der inundaties in de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Meermalen is de wenselijkheid betoogd van de bouw van een stoomgemaal bij de Grebbesluis, opdat ook bij lage standen van de Neder-Rijn zou kunnen worden gerekend op een tijdig stellen der inundaties (o.a. Stieltjes, M S I, p. 99).

Bij K.B. van 28-5-1926 stbl. 156 werd een groot deel van de werken van de Grebbelinie opgeheven als vestingwerk. W.H. Schukking gaf in Het Maandblad Oud-Utrecht XIII, 1938, p. 43 "Eenige mededelingen over de Grebbelinie". Zie ook J. Belonje in de Navorscher XCI, 1945/46, p. 127/8.

In 1937 e.v.j. bracht de verbetering van de afwatering van de Gelderse Vallei (Valleikanaal) enige wijzigingen in het beloop van de liniewal.

In 1939/40 werd de Grebbelinie, onder gewijzigde omstandigheden en inzichten, in staat van verdediging gebracht. Met de bouw van een motorgemaal bij de Grebbesluis werd begonnen, doch het was in de mei-dagen van 1940 nog slechts in een begin van uitvoering en is nimmer voltooid.

Na de 2e wereldoorlog verloor de Grebbelinie opnieuw haar militaire betekenis; de laatste werken werden bij K.B. van 18 oct. 1951 stbl. 456 opgeheven als vestingwerk.

In 1952 werden besprekingen gehouden tussen de Inspectie der Domeinen, de Stichting Menno van Coehoorn, de Genie, het Staatsbosbeheer en het Utrechts Landschap, welke hebben gevoerd tot het zoveel mogelijk behouden van de opgeheven werken als monumenten van cultuur en natuurschoon. In 1957 moest ten behoeve van het verkeer een deel van het hoornwerk vóór de Grebbe worden afgegraven (Jaarverslagen M.v. Coeh. 1952, 1953, 1957).

De werken zijn met het oog op de historische ontwikkeling van de Grebbelinie in hoofdzaak van Z naar N genummerd.

1. De schans te Woudenberg
Is aangelegd omstreeks 1590. Zij is rechthoekig. Aanvankelijk had zij 2, diagonaalsgewijze tegenover elkander gelegen bastions. Later kreeg zij ook bastions op de 2 overige hoeken (RA Utrecht, Topogr. Atlas, kaarten 2131, 2132; idem Resolutieboek Staten van Utrecht, 12-9-1590). B.J.de Roy vermeldt haar in zijn rapporten van 1741/43 als "een oude, vervallen veltschans", waarvan de tijd van aanleg en het beoogde doel niet meer bekend waren. Thans is in de schans een hotel gevestigd. Resten van wal en gracht zijn nog aanwezig.
2. Het hoornwerk aan de Grebbe
Werd, met redan en enveloppe, in 1743 aangelegd tot dekking van de Grebbesluis, het hoofdlaatmiddel der inundaties van de Grebbelinie. Onderging wijzigingen in 1785 en in 1792/93 (ARA, plannen van vestingen G 208, G 213, G 214). Resten zijn nog aanwezig.
3. De bastions op de uiterwaard aan de Grebbe
Werden, met de bijbehorende courtines, in 1785 aangelegd door du Moulin op de Oostelijke oever van de geul tussen de Grebbesluis en de Neder-Rijn, aansluitend aan het hoornwerk (ARA, plannen van vestingen G 211). Deze werken zijn nog aanwezig.
4. De Rijnbatterij en de Bergbatterij
Aan de voet van de Grebbeberg, op de westelijke oever van de geul tussen de Grebbesluis en de Neder-Rijn, werd in 1785 aangelegd de Rijnbatterij, zijnde een langgerekte borstwering met korte, omgebogen rechterflank en 5 geschutemplacements. Later werd aangelegd de Bergbatterij, zijnde een langgerekte borstwering aan de voet van de Grebbeberg, tussen sluis en Rijnbatterij (ARA, plannen van vestingen G 221/ G 223).
5. De Grebbelinie
De Grebbelinie in engere zin, namelijk de eigenlijke liniewal, is overeenkomstig het trace, ontworpen door B.J.de Roy in 1741/43 (ARA, Ned. kaarten 1865), omstreeks 1745 aangelegd. Zij loopt van de Rode Haan (gem. Renswoude) tot Krachtwijk (gem. Hoogland). In het laatst van de 18e eeuw is op een aantal punten de liniewal gewijzigd, ter verbetering van de bestrijking van de komkeringen en ter verkrijging van geschutemplacements. Bij de aanleg van het Valleikanaal (afwateringskanaal) in 1937 e.v.j. is het trace hier en daar gewijzigd. De liniewal is, plaatselijk geschonden, nog aanwezig.
6. Het werk aan de Rode Haan
Reeds in 1629 werd hier een werk aangelegd (de Bordes p. 110). Het huidige werk ontstond in 1786, toen het beginpunt van de liniewal, ter plaatse van de kruising van de Grift met de Slaperdijk, werd omgewerkt en aangevuld. Bovendien werd aan de overzijde van de Grift een borstwering aangelegd, aangeduid als het voorwerk van het werk aan de Rode Haan (ARA, Ned. kaarten 3691). Ter plaatse van het werk aan de Rode Haan heeft bestaan één der 3 "Spaanse redouten", uitgevoerd op voorstel van B.J.de Roy (zie afb.) (ARA, plannen van vestingen G 239; zie ook Hattinga I blad 24 en het bestek in plannen van gebouwen 651). Het werk, hier en daar geschonden, bestaat nog.
7. Het fort aan de Buursteeg (zie afb.)
Aangelegd in 1786 met het doel de toegang tot de Slaperdijk en de Emmikhuizenberg te kunnen verdedigen (ARA, plannen van vestingen G 228). Het was een gebastionneerd werk, met aan de open keel twee teruggetrokken flanken, en waar achter, links en rechts, een kleine redoute lag. Het wordt thans doorsneden door de spoorlijn Utrecht-Arnhem. Het is zeer verwaarloosd en nog maar juist herkenbaar.

8. De batterij op de Schalmdijk en de linie van Juffrouwwijk
Het eerstgenoemde werk, aangelegd in 1786, is rechthoekig. De linie is van 1799; zij wordt doorsneden door de spoorlijn Utrecht-Arnhem. Beide werken zijn nog duidelijk te onderkennen.
9. Het werk aan de Daatselaar
In 1786 werd buiten de samenkomst van de Slaperdijk en de Groeperkade een redoute met daarvoor een lunet aangelegd (ARA, plans van vestingen G 234). Later zijn die werken vervangen door een gesloten werk, ten zuiden van bedoeld punt van samenkomst. Van dit laatste werk heeft het front gebastioneerde vormen. Het is in hoofdzaak nog aanwezig.
10. Het werk aan de Engelaar (voorpost in de Groep)
In 1799 aangelegde, gebroken borstwering, dwars op de Groeperkade. Is nog in redelijke staat.
11. Het werk te Lambalgen
Aan de overzijde van de Grift, tegenover Lambalgen, liggen nog resten van een, in de keel open redoute, aangelegd in 1793 (ARA, plans van vestingen G 244). In de liniewal stond één der "Spaanse redouten" (afgebeeld in ARA, memorie G 88).
12. Het werk op de Roffelaarskade (voorpost aan de Roffelaar)
Aangelegd in 1799. Bestond uit een borstwering dwars op de kade, met op korte afstand daarvóór, links en rechts, een soort half-bastion (ARA, plans van vestingen G 247). Het is vrijwel verdwenen.
13. Het werk op de Aschatterdijk (voorpost te Aschat)
Aangelegd in 1799. Heeft de vorm van een gebroken borstwering, dwars op de dijk.
14. Het werk aan de Glashut
Aangelegd in 1799, op de rechteroever van de Eem. Heeft gebastioneerde vormen, welke nog te herkennen zijn.
15. De voorpost aan de Coelhorst
Aangelegd in 1799, op de rechteroever van de Eem. Had de vorm van een hoornwerk. Is verdwenen.
16. Het werk bij Krachtwijk (post aan de Vuydijk)
In 1799 werd hier, ter bestrijking van de Vuydijk, de rechter Eemdijk volgens een gebastionneerd trace omgewerkt (ARA, plans van vestingen G 258). Het beloop is nog kenbaar.
17. De werken bij Spakenburg
In 1786 werden hier aangelegd:
 - bewesten de havenmond een, in de keel open batterij,
 - beoosten de havenmond twee gesloten werkjes (redouten), waarvan één binnendijks, de andere buitendijks.(ARA, Ned. kaarten 3701). Restanten zijn nog aanwezig.

Algemeen Hoewel in 1585 nog geen sprake was van een Hollandse waterlinie, werden in dat jaar, na de nederlaag van de Staten bij Amerongen, de Vaart (Vreeswijk) en de brug bij Jutphaas versterkt, en werd de sluis bij Vreeswijk geopend ter inundatie (Teg. Staat dl. 12 p. 420; Wijn, p. 503).

Een plan voor een waterlinie ter bescherming van Holland en het Nedersticht schijnt het eerst te zijn uitgewerkt in mei 1589. De Staten van Holland en Utrecht lieten gezamenlijk verkenningen verrichten en voorstellen doen nopens de wijze, waarop in dat gebied de veiligheid ten plattelande zou kunnen worden verzekerd tegen de in de oorlog gebruikelijke plundertochten en brandschattingen.

De voorstellen behelsden o.m. het verbeteren van de vervallen schans Uitermeer en van de Gooier schansen, het aanleggen van schansen te Hinderdam, de Gagel, Blauwkapel, Jutphaas, de Doorslag en de Bongenaar, en het uitvoeren van een reeds opgemaakt plan tot versterking van de Vaart (Vreeswijk) (Kroniek Hist. Gen. Utrecht, XVI, 1860, p. 340-351).

Het schijnt dat als gevolg van de verbetering, welke kort daarna begon in te treden in de militaire positie van de Republiek, geen uitvoering is gegeven aan die voorstellen.

De in 1589 ontworpen linie volgde in algemene zin de Vecht en de Vaartse Rijn (Utrechtse linie; zie ook de Bordes p. 113); bovendien dacht men blijkbaar het Gooi te beveiligen.

Beoosten de Vecht en de Vaartse Rijn zouden inundaties kunnen worden gesteld met behulp van water, ingelaten:

- rechtstreeks door de sluizen in de rechterdijk van de open Vecht beneden de Hinderdam,
- door de sluis in de Vecht in de Hinderdam, uit de open Vecht op de afgesloten Vecht,
- door de sluis te Vreeswijk, uit de Lek op de Vaartse Rijn.

Prins Maurits zou gezegd hebben, dat hij de linie langs de Vecht en de Vaartse Rijn, indien "bewalt zijnde", met 10.000 man tegen de ganse wereld zou kunnen verdedigen (Hooft dl. 1 p. 364).

Toen de Spanjaarden in februari 1624 een inval in de Veluwe deden, heeft prins Maurits de Vecht en de Vaartse Rijn doen openbijten, en heeft hij troepen verzameld te Utrecht (de Bordes p. 114).

In 1629, ten tijde van het beleg van 's-Hertogenbosch door prins Frederik Hendrik, toen het hart des lands ernstig werd bedreigd door een inval uit het oosten, en de vijand tot Amersfoort is doorgedrongen, werden maatregelen genomen de Utrechtse linie in staat van verdediging te brengen.

Te Vreeswijk werden bestaande verdedigingswerken opgemaakt. Op de westelijke dijk van de Vaartse Rijn werd een borstwering aangelegd, tevens tot kering van de inundatie. Te Vreeswijk werd Lekwater met vol vermogen ingelaten op de Vaartse Rijn. Te Jutphaas zou op de oostoever van de Vaartse Rijn een halve maan worden aangelegd (de Bordes p. 120-124).

Bij Utrecht werd begonnen met de aanleg van een gebastioneerde liniewal met gracht, welke in een wijde boog om de stad en de buiten de stadsgrachten gelegen bebouwing liep. De prins meende dat die liniewal te uitgebreid was in verhouding tot het aantal beschikbare troepen. Hij was van mening dat er werken dichter bij de stad moesten worden aangelegd. Na de verrassing van Wezel, toen het gevaar minder groot was geworden, ontstond onenigheid over de geldmiddelen. Tenslotte werd alleen een hoornwerk in de richting van het Oudwijkerveld voltooid (zie de afb. van de stad Utrecht). Overigens werden de werken weer gesloopt (de Bordes, p. 125-152 en de kaart).

De linie tussen Utrecht en Hinderdam zou de oostoever van de Vecht volgen. Het was de bedoeling van Holland, dat de linie tevens zou dienen als waterkering tegen een doorbraak van de noorder Lekdijk boven Vreeswijk, waartoe de westelijke Vechtdijk boven de Hinderdam waterkerend zou moeten zijn. Dit gaf aanleiding tot onenigheid met de provincie Utrecht, als gevolg waarvan dit deel van de linie onvoltooid bleef. Er werden in dit deel van de linie versterkte posten aangelegd aan de Klop, te Nieuwersluis en aan de Hinderdam. De vestingwerken van Muiden werden verbeterd (de Bordes p. 142-149).

De moeizame wijze, waarop de onderhandelingen met de provincie en met de stad

Utrecht over het in staat van verdediging brengen van de Utrechtse linie verlieden, deed Holland in 1629 ook bedacht zijn op verdedigingsmogelijkheden bewesten de stad Utrecht, grotendeels op eigen gebied, in de lijn Muiden, Vecht, Nieuwersluis, Woerdens Verlaat, Woerden, Linschoten, Oudewater, Haastrecht, Schoonhoven. Onderhandelingen met de provincie Utrecht mislukten (de Bordes p. 176-180).

In 1672 werd afgezien van verdediging van Utrecht en van de Utrechtse linie in de, in 1629 bedoelde lijn Nieuwersluis, Utrecht, Vreeswijk. In plaats daarvan werd gekozen een lijn van Woerdens Verlaat, langs de Meye, Zwammerdam, Bodegraven, langs de Kleine Wiericke, Goejanverwellesluis, Schoonhoven. In dit deel van de linie waren de inundaties betrekkelijk smal. Op de accessen lagen tijdelijke werken bij Woerdens Verlaat, Bodegraven, Nieuwerbrug en Goejanverwellesluis, en de vesting Schoonhoven.

Tussen Woerdens Verlaat, Amsterdam en Naarden werd een groot gebied onder water gezet. Tussen Woerdens Verlaat en Amsterdam werden tijdelijke werken aangelegd bij de Groene Jonker, Uithoorn, Holendrecht en Ouderkerk.

De rechtstreekse verbindingen van Utrecht naar Amsterdam werden afgesloten met behulp van de vesting Muiden, tijdelijke werken bij Uitermeer en Hinderdam, en het slot bij Abcoude, met ravelijn. In de tweede lijn werden tijdelijke werken aangelegd bij Weesp en Geinbrug. Enige werken, aangelegd in rechtstreeks verband met de stadsverdediging van Amsterdam, zullen worden vermeld bij de Stelling van Amsterdam (zie provincie Noord-Holland).

Bezuiden de Lek werden de Lopikker Waard, de Krimpener Waard, de Vijfherenlanden, en delen van de Alblasserwaard, het Land van Altena en het Land van Heusden geïnuundeerd. De verdedigingswerken op de accessen in dit enorme watergebied waren tijdelijke werken op de zuider Lekdijk bij Ameide, de vesting Gorinchem, het slot Loevestein en de vesting Woudrichem.

In mei 1673 werd de linie vooruitgebracht tot de lijn Hinderdam, Nieuwersluis, Nieuwer ter Aa, Woerdens Verlaat. Ook werd Oudewater in de stelling opgenomen. In dit jaar werd de linie aanmerkelijk verbeterd, o.m. door de aanleg van de vesting Weesp, het grote fort Nieuwersluis, de Wierickerschans en de vesting Nieuwpoort, en door het bouwen van de forten Uitermeer en Hinderdam ter vervanging van de tijdelijke werken aldaar. Ook de werken bij Woerdens Verlaat, Nieuwerbrug en Gouwse Sluis werden vernieuwd en verbeterd (v.Syp. de Bordes dl. 2 p. 185 v.) (zie in het algemeen ook Beekman I). De Vecht werd te Muiden afgesloten door de huidige Zeesluis als gevolg waarvan de sluizen in de Hinderdam werden opgeruimd (Fockema Andreae II, afb. VI en p. 36, 37).

Uit een algemeen (niet eng-provinciaal) oogpunt van verdediging van het hart des lands was van betekenis, dat Holland het recht kreeg om zonder onderscheid ook gebieden in de provincies Utrecht en Gelderland (p.m. Grebbelinie) te inunderen (Cau, dl. 3 p. 47). Dit recht kon van grote waarde zijn om in geval van oorlogvoering op ons grondgebied moeizame deliberatiën op de basis van de provinciale souvereiniteit, zoals zij in 1629 en 1672 plaatshadden, te voorkomen.

Nadat de Fransen de stad Utrecht hadden verlaten kregen de ingenieurs Hugo Ruysch en Barnard de Roy, belast met de ingenieursdienst in de provincie Utrecht, de opdracht "te overleggen, alles wat tot des selfs securiteyt soude kunnen dienen". Hun voorstellen verschenen in druk (Ruysch en de Roy), en werden, het laatst omstreeks 1750, (minstens) 3 malen herdrukt. Zij bevatten vele elementen, welke men terugvindt in de Utrechtse linie (Nieuwe Hollandse waterlinie) van 1815 e.v.j.

Zo vindt men:

- inlaat van Lekwater op de Kromme Rijn te Wijk bij Duurstede,
- de schutsluis bij Rotsoord, damsluizen in de Kromme Rijn en in de Minstroom, een kering in de Oude Rijn,
- de Biltse straatweg als komkering, waarin een doorlaatsluis voor de inundering van de lagere, benoorden die weg gelegen gebieden,
- een fort bij Vreeswijk, een post vóór Jutphaas, een fort op de Biltse straatweg,
- een retranchement op de Hoge Landen voor de Tolsteegpoort, het acces uit de Houtense vlakte, waar thans, meer vooruitgeschoven, de Lunetten liggen.

In 1702 werd de primitieve omwalling van Woerden gemoderniseerd tot een betere gebastioneerde omwalling met enveloppe. Omstreeks 1740 werd de Hollandse waterlinie tot vóór de vesting vooruitgebracht en in 1748 werden vóór Woerden de forten Oranje en Kruijin aangelegd.

In 1786 splitsten de verwikkelingen tussen de patriotten (sterk o.a. in Holland en de stad Utrecht) en de stadhoudersgezinden zich toe, en leek een gewapend conflict tussen die beide partijen aanstaande. De patriotten besloten weerstand te bieden in de Hollandse Waterlinie, in de lijn Naarden, Vecht, Nieuwersluis, Woerden, Oudewater, Schoonhoven, Nieuwpoort, Vianen, Gorinchem (het "cordon"). Bovendien werd de stad Utrecht door hen in staat van verdediging gebracht.

Toen op 13-9-1787 de Pruisen ons land binnenvielen, waren in Utrecht een aantal batterijen ingericht op de oude wallen, en waren werken in het voorterrein aangelegd, voornamelijk te Blauwkapel, bij Griftestein, bij Oudwijk en bij het Vossegat. Bovendien lag een reeks van werken achter het terrein waar later, in 1819 e.v.j., de Lunetten zouden worden gebouwd. Ook bij Vreeswijk en Vianen lagen versterkingen (Langeveld; ARA, archief der genie, situatiekaarten 55 H; von Pfau platen 6 en 8; Kroniek His.Gen. Utrecht XXVI, 1871 p. 471 v., en XXVII, 1872 p. 23 v.; Ondaatje).

Door snel optreden hadden de overmachtige Pruisen het zuidelijk deel van de Waterlinie, tot en met Vianen, alsmede Vreeswijk, in handen, voordat de inundaties aldaar waren gesteld. Dit laatste werd trouwens bemoeilijkt door de lage rivierstanden. De stad Utrecht werd in de nacht van 15/16-9 overhaast door de patriotten ontruimd. Het zuiden van Holland lag open. De veldtocht der Pruisen was verder in hoofdzaak gericht tegen het voornaamste steunpunt der patriotten, de Stelling van Amsterdam (zie de provincie Noord-Holland).

In 1787 werd in het gebied tussen Lek en Merwede de frontlijn van de Hollandse Waterlinie vooruitgebracht van de lijn Ameide-Gorinchem naar de lijn Diefdijk-Asperen-benedenloop Linge-Gorinchem. Hiermede werd het voorstel verwezenlijkt, reeds in 1731 gedaan door de contrarolleur-generaal der Hollandse fortificatiën Vink en ingenieur Prevost (ARA, archief der genie, memorie H 96, stuk 4).

In 1794/95 werden inundaties gesteld in de Hollandse Waterlinie tussen de Lek en de Biesbosch, en wel in de Betuwe beoosten de Diefdijk en beoosten de Linge van Asperen tot Gorinchem, in de westpunt van de Bommelerwaard (Munnikenland), en in het Land van Altena om Woudrichem. Er werden batterijen aangelegd aan 't Spoel, aan de Horn (Meerdijk), boven Asperen en bij Dalem (Sabron I, dl. 2, p. 46-49).

Midden jan. 1795, toen de Fransen de Betuwe hadden veroverd, en zij ook langs de Merwede tegenover Gorinchem stonden, is nog sprake geweest:

- van het bieden van weerstand in de Hollandse Waterlinie in de lijn Naarden, Muiden, Vecht, Nieuwersluis, Joostendam, Dode sluis, Woerdens Verlaat, Woerden, Linschoten, Oudewater, Polsbroekerdam, Willige Langerak,
- van inundaties beoosten de Vaartse Rijn,
- van het bieden van weerstand in de lijn Nieuwpoort, Goudriaan, Schelluinen (Sabron I, dl. 2, p. 210).

Enkele dagen later moesten de Staatse troepen de wapenen neerleggen.

Onder Krayenhoff, in 1796 aangesteld tot Directeur der Hollandse fortificatiën, werd de Waterlinie verbeterd door aanleg van de Linie van ter Aa en van 2 kleinere werken bij Breukelen, door algehele wijziging van de Linie van Linschoten, en door aanleg van het Werk aan de Pleit. Tevergeefs poogde Krayenhoff het zover te krijgen, dat de stad Utrecht binnen de Waterlinie werd getrokken. De souvereiniteit der provincien bestond nog; de provincie Utrecht weigerde gehoor te geven aan de voorstellen van Holland (Krayenhoff I p. 40).

Koning Lodewijk wilde als bezuinigingsmaatregel Utrecht, Woerden, Gouda en Gorinchem (en de Yssel-vestingen) als vesting opheffen. Hij vroeg op 27-7-1806 de bedoelingen van de keizer dienaangaande. De keizer vroeg nader rapport (Jorissen p. 10). De koning droeg Krayenhoff op een plan uit te werken voor het oostelijk en noordelijk frontier, ervan uitgaande, dat het vestingstelsel van het koninkrijk zou worden beperkt tot de frontieren aan landzijde en kust, de Grebbe-linie en de Linie van Amsterdam (Krayenhoff I, p. 430). In die gedachte was geen plaats voor een Hollandse Waterlinie, behoudens dan voor het noordelijk deel daarvan (tot Hinderdam), dat evenzeer deel van de linie van Amsterdam uitmaakt. De zaak bleef

slepende. Op 20-9-1809 droeg de koning aan Krayenhoff, toen minister van oorlog, diverse bezuinigingsmaatregelen op, o.a. het beëindigen van het onderhoud van een aantal vestingen enz. in de Hollandse Waterlinie gelegen (Krayenhoff I, p. 442).

Spoedig daarna werd Nederland ingelijfd door de keizer. Voor Napoleon was de vraag, hoe de natuurlijke verdedigingslijn, welke de Rijn voor Frankrijk vormt, op de doelmatigste wijze zou aansluiten aan de zee. Aanvankelijk vormde naar zijn oordeel de Gelderse Yssel die gunstigste aansluiting (Corr. de Nap. dl. 21 nr. 16929).

Volgens Krayenhoff (I p. 97, 98) was de keizer nog op 21-10-1811 die mening toegedaan, indien althans de afvoer van de Yssel zou kunnen worden verbeterd, en de waarde van de Yssel als hindernis dientengevolge groter zou worden. Anderzijds deelde de keizer op 23-10-1811 zijn Minister van Oorlog mede, dat de Yssel-linie zwak was, en dat: "La ligne de Naarden à Gorcum doit être considérée comme la vraie ligne de l'Empire" (Corr. de Nap. dl. 22 nr. 18194; Sabron II p. 6).

De keizer heeft voor het ontwerpen van een zodanige linie bevelen laten geven aan generaal Krayenhoff, de ingenieur Jan Blanken Jansz. en aan de Franse directeur der fortificatiën kolonel E. Paris. Zij stelden gezamenlijk een proces-verbaal op, dat door Paris op 8-1-1812 gewijzigd werd ingediend bij het Comité Central des Fortifications (ARA, archief der genie, memoriën H 200 en A 29). Door de loop der krijgsgeschiedenissen vond deze zaak geen voortgang.

Reeds spoedig na de bevrijding van de Franse overheersing, in het voorjaar van 1815, besloot de soevereine vorst op voorstel van Krayenhoff Utrecht binnen de Hollandse Waterlinie te brengen. Uit deze tijd dateren de aanduidingen "Nieuwe Hollandse Waterlinie" voor de linie vóórlangs Utrecht, en "Oude Hollandse Waterlinie" voor de linie langs Woerden en Schoonhoven.

In 1815 werd begonnen met het verkennen en gereedmaken van de inundatiën nabij Utrecht. In de jaren 1816 tot ongeveer 1824 werden achtereenvolgens aangelegd de forten aan de Biltstraat, Vossegat, Blauwkapel, de Gagel, en de Klop, de 4 Lunetten, het fort bij Jutphaas, en de werken bij Vreeswijk en bij 't Spoel (Krayenhoff I en II).

De Rijkswaterstaat, onder leiding van inspecteur-generaal J. Blanken, bouwde in 1815 ten behoeve van de Nieuwe Hollandse Waterlinie 5 inundatiesluizen (waaiersluizen), en wel bij 't Spoel, te Asperen (in elke Lingedijk één), te Woudrichem en aan de Bakkerskil.

Als gevolg van de terugkeer van Napoleon van Elba werd aanvankelijk bij deze bouw de meest mogelijke spoed betracht (ARA, archief inspecteurs waterstaat 225, 255). Voorts werd in 1817 te Vreeswijk de "kleine inundatie- of hulpschutsluis" gebouwd, eveneens met een stel waaierdeuren.

In 1816 gingen o.m. de vestingwerken van Woerden, Oudewater, Schoonhoven en Nieuwpoort, en de overige werken van de Oude Hollandse Waterlinie, uitgezonderd de Wierickerschans, over naar de Domeinen (Krayenhoff II p. 18; Staat v.d. Bev.). De Oude Hollandse Waterlinie, hoewel aanvankelijk nog aangemerkt als reserve-linie, bleef verder historie (voor haar inundaties c.a. zie ARA, archief der genie, de fraaie memorie H 103 van Krayenhoff, 1796, en Kromhout I p. 57-59).

In de jaren 1825-1840 kwam de bouw van de Nieuwe Hollandse Waterlinie tot stilstand als gevolg van de omvangrijke vestingbouw in de zuidelijke Nederlanden, en daarna als gevolg van de afscheiding van België.

In de periode 1840-1860 werden de meeste werken van de linie voorzien van bomvrije gebouwen.

Voor wat betreft de voornaamste forten waren dat grote, ronde torens van enige verdiepingen, waarvan de bovenste verdieping boven de kruin van de omwalling van het fort uitstak (zie afb.). De bouw van de eerste toren, die in het fort Honswijk, begon in 1841. Deze toren had 3 verdiepingen, waarop een gronddekking met open batterij. De rivierdijk kon worden bestreken met 6 vuurmonden, waarvan 3 in de bovenste verdieping en 3 in open opstelling op de toren (Verduchène I p. 11-14, II p. 2).

Ook in de forten Uitermeer, Nieuwersluis, Asperen en Vuren en in de vesting Weesp werd een toren gebouwd. Voorts werden de nieuwe forten bij Everdingen en Altena (fort aan de Uppelse dijk) aangelegd, beide bestaande uit een aarden omwalling, waarin een toren.

Of een dergelijke opstelling van geschut in, vanuit het voorterrein zichtbaar en rechtstreeks trefbaar metselwerk raadzaam was, was toen reeds een strijdvraag. Dergelijke torens waren in ons land aanbevolen door de toenmaals invloedrijke genie-officier Merkes van Gendt (Militaire Spectator, 7e jaar, 1838/39, p. 36 v.). De overige forten kregen merendeels een bomvrij stenen wachthuis.

Reeds omstreeks 1860 deed het in gebruik komen van getrokken geschut, met grotere dracht en met meer trefzekerheid dan het gladde geschut, de torens als geschutopstelling verouderd zijn. Zij werden in de loop der volgende jaren naar 's vijands zijde aan rechtstreekse treffers uit vlakbaangeschut onttrokken door aanaarding, dan wel door een vrijstaand gebouw met aanaarding aan 's vijands zijde. Veelal werd een verdieping van de toren afgebroken.

Een ander gevolg van de invoering van het getrokken geschut was, dat in de jaren 1867-1870 een buitenkring van 4 forten werd aangelegd om de stad Utrecht aan bombardement te onttrekken. Dit waren de forten op de Ruigenhoekse dijk, op de Voordorpse dijk, Rijnauwen en Vechten. Tot dusver hadden de (grotere) forten in Nederland de gebastioneerde grondvorm. Het fort Rijnauwen daarentegen was van het polygonale stelsel (caponnière-stelsel); het fort Vechten was van een bast-aard-stelsel.

Tijdens de mobilisatie van midden juli tot midden september 1870 werden o.m. de forten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie bezet, en werden voorbereidende inundatiemaatregelen getroffen. Men ervoer het gebrek aan bomvrije gebouwen in de forten, voor logies en voor munitieberging. Als gevolg van de daaruit voortvloeiende minder gunstige gezondheidstoestand der troepen, gelegerd in de forten, werden deze troepen het eerst gedemobiliseerd (Mob. 1870).

De wet van 18 april 1874, stbl. 64, tot regeling en voltooiing van het vestingstelsel (de z.g. Vestingwet) schreef voor, dat in de eerste plaats de Nieuwe Hollandse Waterlinie zou worden voltooid.

Dientengevolge werden de meeste forten enz. voorzien van:

- meer bomvrije gebouwen,
- remises, waarin tijdens bombardement de lichtere vestingvuurmonden bescherming zouden vinden,
- traversen op de wal, teneinde de uitwerking van treffers te beperken tot een kleiner oppervlak.

Voorts werden in de jaren 1877-1880 de forten, werken of batterijen bij Maarsseveen, het Hemeltje, aan de Hoofddijk, aan de Waalse wetering, aan de Overeindse weg, aan de Korte Uitweg, aan de Spoorweg bij de Diefdijk, bij de Nieuwe Steeg, onder Brakel, onder Poederoyen, Giessen, aan de Bakkerskil en bij het Steurgat aangelegd. Ook werden verbindingswallen (z.g. gedekte gemeenschapswegen) aangelegd tussen de forten Blauwkapel, aan de Biltstraat, Vossegat en de 4 Lunetten, en bij het fort bij Honswijk.

Vermelding van de wijze van stellen der inundatiën, en van de verbeteringen, in de loop der jaren aangebracht op het gebied van de inundatiën, valt buiten het gestelde bestek (zie hierover de Roo v. Ald., Gevers Leuven, Kromhout (I), Stieltjes (M S 1), Plantenga, Walford enz.).

De Nieuwe Hollandse Waterlinie kon als voltooid en op de hoogte van de tijd worden aangemerkt, toen omstreeks 1885 de brisantgranaat werd ingevoerd. De forten e.d. verloren op slag hun betekenis als opstellingsplaats voor het vestinggeschut. Dit moest in den vervolge in oorlogstijd in batterij worden gebracht in het terrein tussen en achter de forten e.d., verspreid en zoveel mogelijk aan zicht onttrokken. De bestaande bomvrije gebouwen waren niet meer bestand tegen het belegeringsgeschut.

Voor wat betreft de Nieuwe Hollandse Waterlinie zijn nadien slechts verbeteringen van vrij ondergeschikt belang aangebracht, b.v. de aanleg van aarden batterijen achter dijken.

In de jaren 1914-1918 werd de Waterlinie in staat van verdediging gebracht. Uit die periode zijn overgebleven schuilplaatsen van gewapend beton, welke men, b.v. nabij Utrecht, thans nog in het terrein ziet staan, ontdaan van gronddekking en aansluitende loopgraven. Enkele uit die mobilisatiejaren daterende werken werden daarna opgenomen onder de vestingwerken in de zin van de wet (Werken bij Grifstein, Werk aan de Groene Weg).

In de jaren 1920-1939 daalde de strategische en tactische waarde van de Waterlinie geleidelijk. Wel werden, ter compensatie van aanleg van verkeerswegen, op verscheidene plaatsen mitrailleur-kazematten gebouwd, en werden door de Rijkswaterstaat werken uitgevoerd ter aanpassing van het inundatiestelsel aan de gewijzigde waterstaatkundige toestand (aanleg Amsterdam-Rijnkanaal, afsluiting Zuiderzee, verruiming Noordzeekanaal).

Tijdens die laatste werkzaamheden brak de 2e wereldoorlog uit. In de mobilisatiemaanden 1939/1940 werd weliswaar de Nieuwe Hollandse Waterlinie in staat van verdediging gebracht, doch de meeste aandacht, gelden en troepen gingen naar de Grebbe-linie (Stelling in de Gelderse Vallei). Uit deze periode resteren nog vele, kleine, onvoltooid gebleven, in het tussenterrein verspreid gelegen schuilplaatsen van gewapend beton.

De Nieuwe Hollandse Waterlinie had na de 2e wereldoorlog haar militaire betekenis verloren. De laatste verboden kringen werden opgeheven ingevolge K.B. van 18-10-1951, stbl. 455. In de laatste jaren zijn de meeste forten, werken en batterijen opgeheven als vestingwerk in de zin van de wet. Een aantal is niet meer in beheer bij het Departement van Defensie. Andere zijn nog wel in militair gebruik, doch als magazijn of opslagplaats, en niet meer als vestingwerk in de eigenlijke zin van het woord.

P.M. De in de tekst en in de kaart verwerkte gegevens omtrent de ligging en de inrichting van die werken, welke nog in militair gebruik zijn, en omtrent de omvang der inundaties, zijn ontleend aan "open" bronnen, zoals de publicaties van de Roo v. Ald., Gevers Leuven, Kromhout, Stieltjes, Plantenga, Walford, Brialmont enz., de Handelingen van de Staten-Generaal e.d.

Overeenkomstig de historische ontwikkeling, in het algemeen bezien, is de volgorde der werken gekozen van N. naar Z.

1. De Vesting Naarden, met het Ronduit	}	zie Noord-
Holland
2. De werken aan de Karnemelksloot		
3. De 5 batterijen en werken ten zuiden van Bussum		
4. De vesting Muiden, met het Kasteel en de Westbatterij		
5. De vesting Weesp, met de batterij de Roskam		
6. Het fort Uitermeer		
7. Het fort Hinderdam		
8. Het fort Kijkuit (redoute op de Kortenhoefse Zuwe)		
9. <u>Het fort Spion (redoute op de Bloklaan)</u>		

In 1803 werd hier, ter afsluiting van de Bloklaan, een klein gesloten aardwerk aangelegd, met aan weerszijden een epaulement (ARA, plans van vestingen H 734 en A 61). In 1844/1846 werd het voorzien van een verdedigbaar wachthuis van 15 bij 15 m (als voren H 735). Omstreeks 1880 werd het opnieuw verbeterd (als voren H 736). Voor doel, inrichting en bewapening van een kleine accespost als het fort Spion kan worden verwezen naar Kromhout (II, pl. 1, schoolvoorbeeld fort Waakzaam).

Opgeheven als vestingwerk bij K.B. van 16-8-1960 stbl. 366).

10. Het fort Nieuwersluis

In 1673 werd hier een groot, gebastionneerd fort aangelegd, onder meer ter verdediging van de schutsluis in de Nieuwe Wetering, welke wetering de verbinding vormt tussen Vecht en Angstel (v.Syp. de Bordes dl. 2 p. 186, 192). Op de oostoever (Hollands gebied) lag een hoornwerk, met nog een klein bastion aan de Vecht. Op de westoever (Utrechts gebied) omvatte het fort 2 hele en 2 halve bastions (ARA, archief der genie, plans van vestingen H 721). Het werk op de westoever, dat door Amsterdam zonder overleg met Utrecht was aangelegd, werd in 1688 geslecht.

Bezuiden Nieuwersluis herinnert de naam van de in of kort na 1688 gestichte buitenplaats "Sterreschans" aan het in 1688 geslechte deel van het fort (v. Luttervelt p. 22, 69, 107). In 1745 werd het deel op de oostoever door Holland verbeterd. Het deel op de westoever kon eerst worden vernieuwd, nadat een conventie was gesloten tussen Holland en Utrecht (Teg. Staat dl. 12 p. 139 v.; Cau dl. 7 p. 283; v.d.Aa dl. 8 p. 145 v.). Het fort had ook thans weer een gebastionneerd trace, nu met een enveloppe (zie afb.) (ARA plans van vestingen H 722-726).

In 1849-1851 werd het deel van het fort, gelegen op de westoever, omgewerkt, en werd daar een ronde, bomvrije toren gebouwd. Het deel van het fort benoorden de Nieuwe Wetering werd vereenvoudigd tot een wal van flauw gebouwen trace. Van het deel van het fort op de oostoever van de Vecht werden de hoofdwal en de hoofdgracht geslecht. De enveloppe kreeg hier het karakter van een lage, getenailleerde wal (ARA situatieplans van vestingen H 131). In 1875 werd voor inundatiedoeleinden een damsluis in de Vecht gebouwd. In 1877 e.v.j. werd in het deel op de oostoever een kazerne voor de Pupillenschool gebouwd, welke kazerne nog bestaat. Daarbij werd een deel van de enveloppe opgeruimd. In 1880-1882 werd het aardwerk om de toren verruimd, en werden nieuwe bomvrije gebouwen toegevoegd. Het deel van het fort benoorden de Nieuwe Wetering werd geslecht. Van de vroegere enveloppe op de oostoever bleef slechts een klein deel als aarden batterij behouden.

Het huidige fort werd als vestingwerk opgeheven bij K.B. van 16-8-1960 stbl. 366. Het is nog in militair gebruik. Het beloop der grachten van het 18e eeuwse fort is nog te volgen.

11. De redoute aan de Tienhovense vaart (Kraaienest)

Evenals de forten Kijkuit en Spion een kleine accespost. In 1848-1850 gebouwd als een klein aardwerk met verdedigbaar wachthuis van 15 bij 15 m. (ARA plans

van vestingen H 373 en H 711). Omstreeks 1882 werd het verbeterd, o.m. door aanleg van borstweringen links-achter en rechts-achter de redoute (als voren H 715). Opgeheven als vestingwerk bij K.B. van 16-8-1960 stbl. 366. Thans in beheer bij de Domeinen.

12. Het fort bij Maarsseveen

In de keel open werk, aangelegd in 1880 in verband met de toegenomen betekenis van de Maarsseveense dijk als verkeersweg en acces. Is nog in militair gebruik.

13. Het fort de Klop

Reeds in 1629 werd hier een werk aangelegd, dat spoedig weer gesloopt zal zijn. Het huidige werk werd als gesloten aardwerk in 1821 aangelegd. Het werd vergroot in 1849, en in 1850 voorzien van een rond verdedigbaar wachthuis. Als vestingwerk werd het opgeheven bij K.B. van 14-4-1960 stbl. 162.

14. Het fort de Gagel

In de keel open werk, aangelegd in 1819-1821. In 1850 voorzien van een verdedigbaar wachthuis van 16 bij 16 m. Omstreeks 1880 verbeterd. Als vestingwerk opgeheven bij K.B. van 14-4-1960 stbl. 162.

15. Het fort Blauwkapel

In 1787 legden de patriotten hier een redoute aan (Langeveld). Het huidige werk werd omstreeks 1818 aangelegd als gesloten aardwerk met 4 bastions en een aarden reduit. Het omvat het gehucht Blauwkapel met kerkje.

Omstreeks 1850 werd het reduit voorzien van een verdedigbaar wachthuis. Later werden aan het fort enige bomvrije gebouwen toegevoegd.

In verband met de aanleg van een verbindingsspoor bij het kruispunt der spoorlijnen werd in 1925/29 het zuidoostelijk deel van het fort ingekort.

Aan de Noordwestzijde is de courtine afgegraven. Het fort is als vestingwerk opgeheven bij K.B. van 14-4-1960 stbl. 162. Het is nog in militair gebruik.

16. Het fort op de Biltstraat

Aangelegd in 1816-1819 als gebastionneerd aardwerk met aarden reduit. De Biltse straatweg is toen omgelegd naar de buitenzijde van de gracht. In 1850 werd het reduit voorzien van een bomvrij wachthuis van 20 bij 30 m, de beganegrond met houwtser- en geweerschietgaten naar alle zijden, de dekking met aarden borstwering. In 1875 werd het fort voorzien van een bomvrije kazerne en van kleinere gebouwen. Omstreeks 1930 werd de Biltse straatweg recht door het fort verlegd, waarbij het reduit, met wachthuis, en het middenstuk van de bomvrije kazerne werden opgeruimd. Het fort werd als vestingwerk opgeheven bij K.B. van 14-4-1960 stbl. 162. Het is nog in militair gebruik.

Eland (I, p. 249, plaat 17 fig. 157) geeft een figuur, welke het fort aan de Biltstraat kan weergeven in het stadium met verdedigbaar wachthuis in het reduit, en met trãversen op de hoofdwal. Zie ook het schoolvoorbeeld fort Munnikhof (Eland II plaat 4).

17. Het fort Vossegat

In 1787 legden de patriotten hier een batterij aan. (Langeveld). Het huidige fort werd aangelegd in 1817-1819, in de vorm van een kroonwerk met 2 ravelijnen en een keelafsluiting met aarden reduit. In 1849 werd het reduit voorzien van een bomvrij wachthuis. Het fort werd als vestingwerk opgeheven bij K.B. van 14-4-1960 stbl. 162.

18. De 4 Lunetten op de Houtense vlakte

De Houtense vlakte nadert de stad Utrecht met een brede, niet inundeerbare strook terrein, welke de Koningsweg en het Houtense pad bevat. Ter afsluiting van dit acces legden de patriotten in 1787 een reeks van borstweringen en batterijen, en een redoute aan (Langeveld). Deze zullen spoedig daarna weer zijn opgeruimd.

Iets meer naar voren werden in 1819 e.v.j. de 4 Lunetten aangelegd. Gezien de ligging op een niet-inundeerbare strook moesten zij aan hogere eisen van stormvrijheid voldoen, dan de overige forten. Daarom werden zij voorzien van rondgaande "halve" bekleedingsmuren, zulks in tegenstelling tot de overige forten van de linie, welke onbekte wallen hebben. De keel is open. De Lunetten werden als vestingwerk opgeheven bij K.B. van 14-4-1960 stbl. 162. Zij zijn nog in militair gebruik, resp. in gebruik bij de B.B.

19. De gedekte gemeenschapswegen bij Utrecht

In 1875 e.v.j. werden:

- tussen de forten Blauwkapel en aan de Biltstraat,
- tussen de forten aan de Biltstraat en Vossegat, en
- tussen het fort Vossegat en de Lunetten

verbindingswallen aangelegd, waarvoor een gracht en waarachter een gedekte gemeenschapsweg.

Deze wallen zijn thans vrijwel verdwenen.

Als vestingwerk zijn zij opgeheven bij het K.B. van 10-4-1953 stbl. 185.

20. Het fort op de Ruigenhoekse dijk

Vierhoekig gebastionneerd fort, aangelegd in 1867/1870. Voor het doel, de inrichting en de bewapening wordt verwezen naar de schoolvoorbeelden fort Overbroek (Eland II, tekst en plaat 3) en fort Hooydonk (Eland en Seyff., tekst en plaat 3). Het is nog in militair gebruik.

21. Het fort op de Voordorpse dijk

Aanvankelijk vierhoekig, gebastionneerd fort, aangelegd in 1867/1870. Later werd aan de noordoostzijde het trace enigszins gewijzigd in verband met de spoorlijn Utrecht-Amersfoort. Als vestingwerk opgeheven bij K.B. van 14-4-1960 stbl. 162. Het is nog in militair gebruik.

22. De werken bij Griftestein

In 1786/87, toen de patriotten Utrecht in staat van verdediging brachten, en de troepen van de Stadhouder gelegerd waren in de Legerplaats bij Zeist, werd hier, aan beide zijden van de Biltse straatweg, een verschansing aangelegd (Langeveld). Ook in de mobilisatiejaren 1914-1918 ontstonden hier werken in de vorm van gebroken borstweringen waarin schuilplaatsen van gewapend beton. Deze laatste werken werden tot vestingwerk verklaard bij K.B. van 19-9-1921 stbl. 1076 en als vestingwerk opgeheven bij K.B. van 10-4-1953 stbl. 185.

23. Het werk aan de Hoofddijk

Dit vrij kleine, in de keel open werk werd aangelegd in 1877. Als vestingwerk werd het opgeheven bij K.B. van 29-7-1960 stbl. 328.

24. Het fort bij Rijnauwen

Gebouwd in 1867/1869, volgens het polygonale stelsel. Tezamen met het fort bij Vechten (en met de 4 Lunetten in tweede lijn) was het bestemd om een niet-inundeerbare strook terrein, welke een belangrijk acces vormde, af te sluiten. Brialmont (p. 319, plaat 39 fig. 1) geeft een figuur, welke volgens hem het fort bij Rijnauwen weergeeft. Dit zou dan moeten zijn in de oorspronkelijke vorm. Eland (I p. 236-243, plaat 13 fig. 150) geeft een daarop gelijkende figuur, met uitvoerige beschrijving, zonder vermelding van een naam. In deze laatste figuur is de hoofdwal aangegeven met traversen, zoals na 1870 algemeen op de forten aangelegd. In 1877 is het fort voorzien van een bomvrije kazerne. De forten bij Rijnauwen en bij Vechten waren bedoeld als zgn. gedetacheerd fort, en waren in verband met het doel van grote afmeting en voorzien van een ruim, gemetseld reduit, waarop nog een aarden bovenbatterij, met smalle, uit het reduit bestrijkbare gracht en met een glacis. Het fort is nog in militair gebruik.

25. Het fort bij Vechten

Gebouwd in 1867/1869, volgens een z.g. bastaard-trace, dat trekken vertoont zowel van het gebastioneerde als van het polygonale stelsel. Zie ook onder "Het fort bij Rijnauwen". Vergelijk Eland (I p. 236-243, plaat 13 fig. 149) en Brialmont (p. 320, plaat 39 fig. 2). Het is nog in militair gebruik.

26. Het fort het Hemeltje

Gebouwd in 1877-1879. Brialmont (p. 321, plaat 39 fig. 3 en 4) geeft figuren, welke volgens hem het fort het Hemeltje ongeveer weergeven. Hij heeft die figuren ontleend aan Kromhout (II, platen 2 en 2bis). Blijkens die figuren zou het fort een vijfhoekige, gesloten hoofdwal voor de opstelling van het zware geschut hebben, met lager gelegen caponnière-achtige organen zowel voor flankering van de gracht als voor bestrijking van het omringende terrein.

27. Het fort te Jutphaas

Omstreeks 1820 aangelegd als gesloten aardwerk met gedeeltelijk gebastioneerde grondvorm, ter afsluiting van het acces, gevormd door de Overeindse weg en de daarlangs gelegen hogere gronden. In 1846/48 kreeg het als reduit een verdedigbaar wachthuis. Het fort is nog in militair gebruik.

28. De batterijen aan de Overeindse weg

In 1874 aangelegd, vóór het fort te Jutphaas, achter een inundatiekanaal door het acces, dat de Overeindse weg vormt. Zijn nog in militair gebruik.

29. De posten aan de Doorslag

In 1672 legden de Fransen een versterking aan bij de samenkomst van de Doorslag en de Vaartse Rijn (v.Syp. de Bordes II p. 144). Deze versterking bleef enige tijd bestaan onder de naam "het Franse fort".

Van omstreeks 1790 tot omstreeks 1810 hebben bestaan 2 posten aan de Doorslag, en wel één weer gelegen bij bedoelde samenkomst (met brug), en één bezuiden de schutsluis in de Doorslag. Deze posten waren bedoeld om de sluizen te Vreeswijk, van groot belang voor de inundaties, te beschermen tegen een aanval uit de richting van de stad Utrecht (ARA, archief der genie, plans van vestingen H 578, H 579).

30. Het verdedigingswerk te Vreeswijk (de Vaart)

In 1373 werd de Vaartse Rijn te Vreeswijk in verbinding gebracht met de Lek door aanleg van een schutsluis (Beekman II p. 84). De betekenis, welke de Vaart (Vreeswijk) daardoor kreeg, in het bijzonder voor Utrecht, leidde er toe, dat van dat jaar af gewag wordt gemaakt van de aanleg en het weder slechten van versterkingen aldaar. In 1567 bestond een schans op de Vaart. In 1585, tijdens een inval der Spanjaarden, werd Vreeswijk met spoed versterkt (Bosch p. 4, 38, 82-86, 90; Teg. Staat dl. 12 p. 411/413, 420). In 1589 is sprake van een ontwerp van Mr. Adriaan Anthonisz., gemaakt voor herstel van "de fortificatie van de Vaert" (Kroniek Hist. Gen. Utrecht, XVI, 1860, p. 341, 349). In 1629 werden "oude verdedigingswerken" te Vreeswijk weder opgemaakt (de Bordes p. 115; 123).

In 1672 legden de Fransen versterkingen aan te Vreeswijk (v.Syp. de Bordes II p. 144, 152; ARA plans van vestingen H 556, vormend een project van 1674 voor versterking van Vreeswijk door de ingenieurs RUYSCH en de Roy, waarop ook aangegeven de Franse werken van 1672). Ook in 1786/87 werden versterkingen aangelegd ter verdediging van de Vaart (Langeveld; ARA situatiekaarten 55 H; von Pfau platen 6 en 8). Het grote, in de keel open aardwerk, dat dwars op de Lekdijk was aangelegd, bleef bestaan (ARA plans van vestingen H 558, 559, 561). Het is tot een gesloten aardwerk omgewerkt omstreeks 1820 en in 1852 verbeterd. Als vestingwerk werd het opgeheven bij K.B. van 16-8-1960 stbl. 366.

31. Het werk aan de Waalse wetering

Klein werk, aangelegd in 1875. Is nog in militair gebruik.

32. De batterij aan de Noorder Lekdijk

Aangelegd in 1910. Tegen de binnenzijde van de rivierdijk gelegen aardwerk. Als vestingwerk opgeheven bij K.B. van 16-8-1960 stbl. 366.

33. Het werk aan de Korte Uitweg

Klein werk, aangelegd in 1876. Is nog in militair gebruik.

34. Het fort Honswijk (fort Willem II)

Gebastionneerd aardwerk, aangelegd in 1841-1848, voorzien van een ronde, bomvrije toren (zie boven). Voor het fort ligt een, thans met een betonmuur afgesloten, grote inundatiesluis, destijds een hoofdinlaatmiddel. Kromhout (II, platen 3, 4, 5) geeft als schoolvoorbeeld een fort Hagendorp, dat, behoudens de groepering der gebouwen, in algemene zin overeenkomt met een gebastionneerd fort met toren, zoals Honswijk. Het fort is nog in militair gebruik.

35. De lunet bij het fort Honswijk

Klein werk, aangelegd in 1845 ter ondersteuning van het vuur van het fort Honswijk. Het is nog in militair gebruik.

36. De gedekte gemeenschapsweg bij het fort Honswijk

Aangelegd omstreeks 1879, langs het inundatiekanaal. Als vestingwerk opgeheven bij K.B. van 10-4-1953 stbl. 185

37. Het werk aan de Groene weg

Versterkingen daterend uit de jaren 1914-1918. Aangewezen als vestingwerk bij K.B. van 27-3-1922 stbl. 152. Als vestingwerk opgeheven bij K.B. van 10-4-1953 stbl. 185.

38. enz. Zie de provinciën Zuid-Holland en Noord-Brabant.

Overeenkomstig de historische ontwikkeling, in het algemeen bezien, is de volgorde der werken gekozen van N. naar Z.

-- Zie de nrs. 1, 2 en 4 t/m 10 van de Lijst betreffende de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

11. De linie van ter Aa

Liniewal met 2 bastions, met op elke vleugel een vierkante "sluitredoute". Aangelegd in 1796 (ARA, plans van vestingen H 784, H 800). Bestaat niet meer.

12. De post aan de Galgenwaard

Getenailleerde wal bewesten Breukelen, bij het noordelijke beginpunt van de Otterspoorbroeksekade. Aangelegd in 1796 (ARA, plans van vestingen H 798). Reeds spoedig verdwenen.

13. Het bastion de Waakzaamheid (bastion Galgenwaard)

Bastion gelegen bij de samenkomst van de Aa en de Heicop. Was aan de keel door middel van een aarden dam verbonden met westelijk, hoger terrein. Aangelegd in 1796 (ARA, plans van vestingen H 719, H 784). Geslecht.

14. De redoute aan de Joostendam

Klein aardwerk, gelegen bij een sluis in de Bijleveld. Vermoedelijk uit de laatste 15 jaren van de 18e eeuw. In 1806 het laatst opgemaakt. Is verdwenen.

15. De post aan het Woerdens Verlaat

In 1672 werd hier een klein werk opgeworpen (v.Syp. de Bordes, II, p. 71), dat waarschijnlijk na afloop van de oorlog werd opgeruimd. In 1794 werd hier op de westoever van de Grecht, nog juist op Hollands gebied, wederom een post (redoute) opgeworpen. Deze bestaat niet meer.

16. De vesting Woerden, met de forten
Kruipin en Oranje

17. De Wierickerschans (inbegrepen het
werk bij Nieuwerbrug)

18. Het werk aan de Gouwse Sluis

} zie provincie
Zuid-Holland

19. De linie van Linschoten

De niet-inundeerbare rug bezuidoosten Linschoten vormde een gevaarlijk acces. In 1785 werd een ontwerp gemaakt voor een gebastioneerde linie (ARA, archief der genie, memorie H 100). In 1787 drong de Rijngraaf von Salm bij herhaling aan op het doorsnijden van die rug en op het aanleggen van een linie aldaar (Ondaatje, 2e stuk, p. 75, 83, 203). Het kwam er niet meer van, dit werk tijdig uit te voeren. In 1792 werd een linie aangelegd, met een vrijwel rechthoekig trace en zwak profiel (ARA, archief der genie, plans van vestingen H 791b).

In 1796 werd die linie geheel omgewerkt (zie afb.) tot een liniewal met 3 bastions, elk met kat, met op iedere vleugel een vierkante, "sluitredoute" (ARA, archief der genie, memorie H 129; idem, plans van vestingen H 784, H 794).

In 1957 is dwars door het midden van de linie, en haaks daarop, een verkeersweg aangelegd. De oostelijke redoute, ofschoon met hout overgroeid, is met de gracht daarvan vrij goed bewaard. Ook aan de westzijde van de weg zijn nog restanten over.

20. De linie van de Pleit

Lag dwars op de Hollandse Yssel en de beide Ysseldijken. In de uiterwaard, welke is gelegen tussen de Yssel en de noordelijke dijk, lag een bastion met kat.

Voorts lag een half-bastion N. van de noordelijke dijk, en een idem Z. van de zuidelijke dijk. Aangelegd in 1796 (ARA, archief der genie, plans van vestingen H 784, H 790).

Ten N. van de noordelijke Ysseldijk is het einde van de linie, met de omliggende gracht, nog waarneembaar.

21. De vesting Oudewater	}	zie provincie
22. De post bij Goejanverwellesluis		
23. De Koeneschans		Zuid-Holland
24. De vesting Schoonhoven		

25. De dijkpost bij Willige Langerak

Rechte batterij voor 6 stukken (ARA, archief der genie, memorie N 241), gelegen aan de N. Lekdijk. Geslecht.

26. De vesting Nieuwpoort	zie provincie
	Zuid-Holland

- De dijkpost aan 't Spoel	}	zie voor deze objecten, welke later behoorden tot de Nieuwe Hollandse Waterlinie, de provincies Zuid-Holland en Gelderland.
- De dijkpost Castor op de N. Lingedijk bij Asperen		
- De dijkpost Pollux op de Z. Lingedijk bij Asperen		
- De dijkpost bij Dalem		
- De vesting Gorinchem		

Het grootste deel van de voormalige Stelling van Amsterdam is gelegen in Noord-Holland. In de aflevering Noord-Holland zal een algemeen overzicht worden gegeven van de historische ontwikkeling van de Stelling van Amsterdam.

In de provincie Utrecht liggen de volgende forten enz. van de voormalige Stelling van Amsterdam, in haar laatste stadium:

1. Het fort bij Nigtevecht
Zandophoging aangebracht in 1888. In 1893 ingericht tot aarden fort. In 1903 voorzien van bomvrije gebouwen. Opgeheven als vestingwerk bij K.B. van 28-10-1959 stbl. 382. Nog in militair gebruik.
2. De verbindingswal tussen de Geindijk en het fort bij Nigtevecht
Aangelegd omstreeks 1895. Opgeheven als vestingwerk bij K.B. van 28-10-1959 stbl. 382. Thans in beheer bij de Domeinen.
3. De batterijen aan het Gein, post 8 bij de Oostermolen
Behoren tot de reeks van posten e.d., in 1805/1810 opgeworpen om Amsterdam. Op iedere oever van het Gein ligt een aardwerk (Kromhout III pl. VI). Werden aanvankelijk aangeduid met fort bij Abcoude (Krayenhoff III p. 377, 388, bijlage 13), ook wel met post bij de Oostzijdse watermolen. Opgeheven als vestingwerk bij K.B. van 28-10-1959 stbl. 382. Thans in beheer bij de Domeinen.
4. Het fort bij Abcoude
Gebouwd in 1883. Opgeheven als vestingwerk bij K.B. van 28-10-1959 stbl. 382. Is nog in militair gebruik. Voor het doel, de inrichting en de bewapening van een fort naar de inzichten van ± 1883 wordt verwezen naar Mesquita e.a.
5. Het fort aan de Winkel
Zandophoging aangebracht in 1891. In 1894 ingericht tot aarden fort. Is niet voorzien geworden van bomvrije gebouwen. Opgeheven als vestingwerk bij K.B. van 28-10-1959 stbl. 382.
6. Het fort bij Botshol
Zandophoging aangebracht in 1890. In 1894 ingericht tot aarden fort. Is niet voorzien geworden van bomvrije gebouwen. Opgeheven als vestingwerk bij K.B. van 12-9-1957 stbl. 380. Thans in beheer bij de Domeinen.
7. Het fort Waver-Amstel
Zandophoging aangebracht in 1885. In 1894 ingericht tot aarden fort. In 1909 voorzien van bomvrije gebouwen. Opgeheven als vestingwerk bij K.B. van 28-10-1959 stbl. 382. Nog in militair gebruik.
8. Het fort bij Uithoorn
In 1672/73 zijn verdedigingswerken aangelegd bij Uithoorn (v.Syp. de Bordes II p. 72), welke spoedig weer zullen zijn verdwenen. Voor het huidige fort werd de zandophoging aangebracht in 1885. In 1894 werd deze ingericht tot aarden fort. In 1909 voorzien van bomvrije gebouwen. Opgeheven als vestingwerk bij K.B. van 19-2-1959 stbl. 39. Nog in militair gebruik.

Afkortingen	Titel (met plaats en jaar van uitgave)
v.d.Aa Aitzema	A.J.v.d.Aa, Aardrijksk. woordenboek der Nederlanden (Gorinchem 1839-1851). Lieuwe van Aitzema, Saken van staet en oorlogh in de Ver.Ned. ('s-Grav. 1657-1668).
v.Alkemade Allan Atlas Parijs	K. van Alkemade, Rotterdamsche Heldendaden (Rott. 1724). F. Allan, De stad Utrecht en haar geschiedenis (Amst. 1856). Bibliotheek Marine Parijs (1661), nr. 2789.
Bachiene de Bas	W.A. Bachiene, Vaderlandsche Geographie (1791). F. de Bas, Prins Frederik der Nederlanden en zijn tijd. (Schiedam 1887-1913).
Beekman I	A.A. Beekman, De oorlog van 1672 ('s-Grav. 1922), (in: Gesch. Atlas van Nederland).
Beekman II	A.A. Beekman, De wateren van Nederland ('s-Grav. 1948).
Heda	Johannes de Beka et Wilhelmus Heda, Historia Ultrajectina (Uitg.Buchelius 1643).
v.Bemmel Blok	Abr.van Bemmel, Beschrijving der Stad Amersfoort. 2 Dln. Utrecht 1760. P.J. Blok, Geschiedenis van het Nederlandsche Volk. 3e herz. dr. Leiden 1923.
de Bordes	J.P. de Bordes, De verdediging van Nederland in 1629. (Utr. 1856).
Bosch I	L.E. Bosch, Oude gedaante van Utrecht, (in Utr. Volks Almanak 1855).
Bosch II	L.E. Bosch, Gedenkboek der Utrechtsche schutterij (Utr. 1855).
v.d.Bosch	L. van den Bosch, Tooneel des Oorloghs, (vervolg op L.van Aitzema), Amst. 1675.
Bosscha	J. Bosscha, Neerlands Heldendaden te Land. 1e dr. Leeuwarden 1834-1856.
Bouwens	R.L. Bouwens, Aan zijne committenten. (A'dam 1797).
Boxhorn	M.Z. Boxhornus, Theatrum sive Hollandiae (A'dam 1632), (Tonneel van Hollandt, id. 1634, 1637).
Brialmont	A.Brialmont, Progrès de la défense des états et de la fortification permanente depuis Vauban, met atlas. (Brussel 1898).
Burman	Kasper Burman, Utrechtsche Jaarboeken van de XVe eeuw (Utr. 1751-1754).
Byvanck	A.W. Byvanck, Nederland in de Romeinsche tijd. Leiden 1943.
Cau	Cau e.a. Groot-Placaetboeck, ('s-Grav. en Amst. 1658-1797).
Corr.de Nap.	Correspondance de Napoléon I. 32 delen (Paris, 1858/70).
Croockewit	J.F. Croockewit, Korte Kroniek van het kasteel Duurstede. z.j. (1e druk 1905).
Eland I	K. Eland, Beginselen van de duurzame versterkingskunst, met atlas. (Breda, 4e dr. 1877).
Eland II	K. Eland, Belegeringsoefening op de kaart, (Versl., rapp. en mem. omtr. mil. onderwerpen, dl. 17, 's-Grav. 1886).
Eland en Seyff.	K. Eland en A.L.W.Seyffardt, Handleiding tot de belegeringsoefeningen op de kaart. (Breda, 2e dr. 1880 of 3e dr. 1885).
Fock.Andr. I	S.J. Fockema Andreae e.a. Duizend jaar bouwen in Nederland, deel I, Amst. 1948.
Fock.Andr. II	S.J. Fockema Andreae, Het Nedersticht. Studien over waterschapgesch. IV (Leiden 1950).
de Geer I	jhr. J.J.de Geer van Oudegein. Het Oude Trecht als oorsprong der stad Utrecht. (Utr. 1875).
de Geer II	jhr. J.J.de Geer, Onuitgegeven oorkonden (in: Codex Dipl.Neerl. 2e Serie 4 dl. 2e Afl.).
Gevers Leuven	A.C.Th. Gevers Leuven, Overzicht van Neerlands verdedigingsmiddelen. ('s-Grav. 1869).

Afkortingen	Titel (met plaats en jaar van uitgave)
Gouth.	W. van Gouthoeven, D'Oude Chronycke ende Historiën van Holland, Dordr. 1620.
Halbertsma Hattinga	H. Halbertsma, Zeven eeuwen Amersfoort. 1959. W.F., D.W.C. en Anth. Hattinga, Atlas der frontieren van Geld., Ov. en Gron. dl. II (1754).
Holwerda	J.H. Holwerda, Dorestad en onze vroegste middeleeuwen (Leiden 1929).
Hooft	P.C. Hooft's brieven, uitg. door J. van Vloten. (Leerdam 1855-1857).
Hooghe	Romijn de Hooghe, Spiegel van Staat der Ver.Nederl. Amst. I. 1706. II. 1707.
v.Iterson	W.v. Iterson, De stad Rhenen. De resultaten van een rechtshist. onderzoek. (Assen, 1960).
Jansen	D. Jansen, Utrecht. (in: Oudh. Jaarb. 1927).
Jorissen	Th. Jorissen, Napoleon I et le Roi de Hollande 1806-1813. ('s-Grav. 1868).
Kabza	A. Kabza, Handschr. Pläne v. Daniël Specklin (Bonn 1911).
Krayenhoff I	C.R.T. Baron Krayenhoff, Levensbijzonderheden door hem zelf in schrift gesteld, en in het licht gegeven door prof. mr. H.W.Tydeman. (Nijm. 1844).
Krayenhoff II	C.R.T. Baron Krayenhoff, Extract uit het verbaal van den Inspecteur-Generaal der Fortificatien. (Nijm. 1840).
Krayenhoff III	C.R.T. Baron Krayenhoff, Bijdragen tot de vaderl.gesch. van de belangr. jaren 1809 en 1810. (Nijm. 1831).
Kromhout I	J.H. Kromhout, De inundatien in het algemeen en die van Nederland in het bijzonder. (Orgaan Ver. Krijgswetenschap 1870/'71).
Kromhout II	J.H. Kromhout, Handleiding ten gebruike bij het in staat van verd. stellen van forten in Nederland, met 9 platen. (Versl., rapp. en mem. omtr. mil. onderwerpen, dl. 19. 's-Grav. 1887).
Kromhout III	J.H. Kromhout, De stelling van Amsterdam, eene militaire studie, met atlas. (Amst. 1871).
Kunstreisboek	Kunstreisboek voor Nederland, dl. III, Ov., Geld., Utr., Amst. 1954).
ter Laan	K. ter Laan, Aardrijksk. Woordenboek van Nederland, 's-Grav. 1948.
Langeveld	D.M. Langeveld, Kaart van de stad Utrecht en eene zijde van de revier de Leck met de batterijen (en) retranchementen... in den jaare 1787... opgeworpen. (1789).
v.Lennep-Hofdijk	J.van Lennep en W.J.Hofdijk, Merkwaardige kasteelen in Nederland (6 delen in 3 banden, Amst. 1854-1861).
v.d.Loos	I.A. van der Loos, Geschiedenis van Amstelland vóór 1300. Amst. (1907).
Loosjes	A. Loosjes, Sprokkelingen in Nederland. Reeks A. serie 2. (Amst. z.j.).
v.Luttervelt	R. van Luttervelt, De buitenplaatsen aan de Vecht (Lochem, 1948).
Maris	A.J. Maris, Eemnes. Utr. 1947.
Mesquita e.a.	J. Bueno de Mesquita, P.A. van Buren, C.J. Snijders en C.J.C.A. Pop. Oefening in den vestingoorlog op de kaart (Breda 1895).
Mob. 1870	Verslag nopens de mobilisatie van een gedeelte van het leger in 1870. (Bijl. Handelingen IIe Kamer St.Gen. 1871-1872, p. 101 v.).
Mon.	De Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Dl. II. Afl. 1. (De stad Utrecht).
v.d.Monde I	N. van der Monde, De vijf aarden bolwerken op last van Prins Willem I, om Utrecht aangelegd, 1577-'79. (in: v.d.Monde's Tijdschr.voor Gesch., Oudh. en Stat. van Utrecht 2e serie I. 125-225).
v.d.Monde II	N. van der Monde, De stadsbuitengrachten gegraven in 1318. (in: v.d. Monde's Tijdschr. voor Gesch.-Oudh. en Stat. van Utrecht. III. 391).
v.Nidek	H. Brouerius van Nidek en Is. Lelong. Kabinet van Ned. en Kleefsche Oudheden. 1721-1733.

Afkortingen	Titel (met plaats en jaar van uitgave)
Ondaatje	mr. P.Ph.Juriaan Quint Ondaatje. Bijdragen tot de gesch. der omwenteling in 1787. (Duinkerken 1791-'92).
Peters	C.H. Peters, De Nederlandsche Stedenbouw. De Stad als Veste, woon- en handelsplaats. (Leiden 1909).
von Pfau	Th. Ph. von Pfau. Geschichte des Preussischen Feldzuges in die Provinz Holland im Jahr 1787. (Berlin. 1790).
Plantenga	M.H.J. Plantenga, Mil. aardr. en statistiek van Nederland. (Breda 2e dr. 1880).
Priorato	Gualdo Priorato, Schau-Platz dess Niederlandes (Wien 1673).
Renaud en v.d.Mark	J.G.N. Renaud en G. van der Mark. Middeleeuws Amersfoort. (in: Bul. Kon. Ned. Oudh.Bond, serie 6 - jrg. 12. 3).
R. G. P. de Roo v.Ald.	Rijks Geschiedkundige Publicatiën (Resolutiën Staten-Generaal). J.K.H. de Roo van Alderwerelt. Bijdragen tot de kennis van onze landsverdediging. (Breda 1864).
Rootselaar	W.F.N. van Rootselaar. Amersfoort 777-1580. 2 dln. (Amersf. 1878).
Ruysch en de Roy	H. Ruysch en B. de Roy. Korte deductie, daer in vertoont wert, in welcker voegen de provintie van Hollant, het Neder-Sticht ende de stadt Utrecht.... kan gedefendeert werden.... (Utrecht. 1674), (herdr. Amst. 1701, Utr. 1744 en z.pl. ± 1750).
Sabron I	F.H.A. Sabron. De oorlog van 1794-1795. 2 dln. (Breda 1892-'93).
Sabron II	F.H.A. Sabron. De vesting Gorinchem van nov. 1813 tot maart 1814. (Breda. 1902).
Schotanus	B. Schotanus. Beschrijvinge van de Heerlijkheid van Friesland. 1664.
Schukking en Labouchère	W.H. Schukking en G.C. Labouchère. De oudste bastions van Utrecht. (in: Oud Utrecht 1941).
v. Slicht.	A. van Slichtenhorst. Geldersche Geschiedenissen. (Arnhem, 1654).
Smids	Iud. Smids. Schatkamer der Nederlandsche Oudheden. Amst. 1711.
Staat v.d.Bev.	Staat van de bevestigingen. Dep.v.Oorlog. (1845, verbeterd tot 1856).
Stieltjes. Gr.L.	T.J. Stieltjes. Iets over onderwaterzettingen, en meer bepaaldelijk over die der Grebbelinie. ('s-Grav. 1865).
Stieltjes.M.S.I.	T.J. Stieltjes. Mil. Studien I, over mil. inundatien. (R'dam 1876).
v.Sypesteyn	J.W. van Sypesteyn. Het leven van Menno baron van Coehoorn. (Leeuw. 1860).
v.Syp.-de Bordes	J.W. van Sypesteyn en J.P. de Bordes. De verdediging van Nederland in 1672-'73. 's-Grav. (1850).
Teg. St.	Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden. 23 dln. (A'dam, 1739/95).
Tenhaeff	N.B. Tenhaeff. Bisschop David van Bourgondië en zijn stad. Utr. 1920.
Valkenier	Petrus Valkenier. 't Verwerd Europa, met vervolg. (A'dam 1675 resp. 1688).
Verduchène I	H.J.A. Verduchène. Denkbeelden over den aanval en de verdediging van ons land. (Arnhem 1858).
Verduchène II	H.J.A. Verduchène. Eenige denkbeelden over de verdediging van ons land. (Bergen op Zoom 1867).
V. L.	Voorlopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Dl. I. (Utrecht 1908).
Walford	N.L. Walford. Holland and the Dutch (Journal of the Royal United Service Institution, vol XXVI 1883).
Wijn	J.W. Wijn. Het krijgswezen in den tijd van Prins Maurits (Utrecht 1934).

INHOUD VAN DEEL IIIa.

PROVINCIE UTRECHT

<u>6. A. Vestingen</u> (of versterkte steden).....	blz. 1 - 7
I. Amersfoort.....	blz. 1
II. Bunschoten.....	blz. 2
III. Eemnes.....	blz. 2
IV. Gein of Ganum.....	blz. 2
V. Montfoort.....	blz. 3
VI. Rhenen.....	blz. 3
VII. Utrecht.....	blz. 4
VIII. Wijk bij Duurstede.....	blz. 6
IX. IJsselstein.....	blz. 7
<u>6. B. Kleine vestingwerken</u>	blz. 8
1. De schans te Eembrugge.....	blz. 8
<u>6. C. Liniën</u>	
<u>De Grebbelinie</u> (Linie van de Gelderse Vallei).....	blz. 9 - 12
Algemeen.....	blz. 9
Lijst van de historische vestingwerken i.d. Geld.Vallei.....	blz. 11
<u>De Hollandse waterlinies</u>	blz. 13 - 25
Algemeen.....	blz. 13
Lijst v.d. hist. vestingwerken i.d. <u>Nieuwe Holl. Waterlinie</u>	blz. 19
Lijst v.d. hist. vestingwerken i.d. <u>Oude Holl. Waterlinie</u>	blz. 24
<u>Lijst Stelling van Amsterdam</u>	blz. 26
<u>Bronnenlijst</u> provincie Utrecht.....	blz. 27

Afbeeldingen:

Vesting Amersfoort, ontwerp 1594

Stad Utrecht, plattegrond c.1650

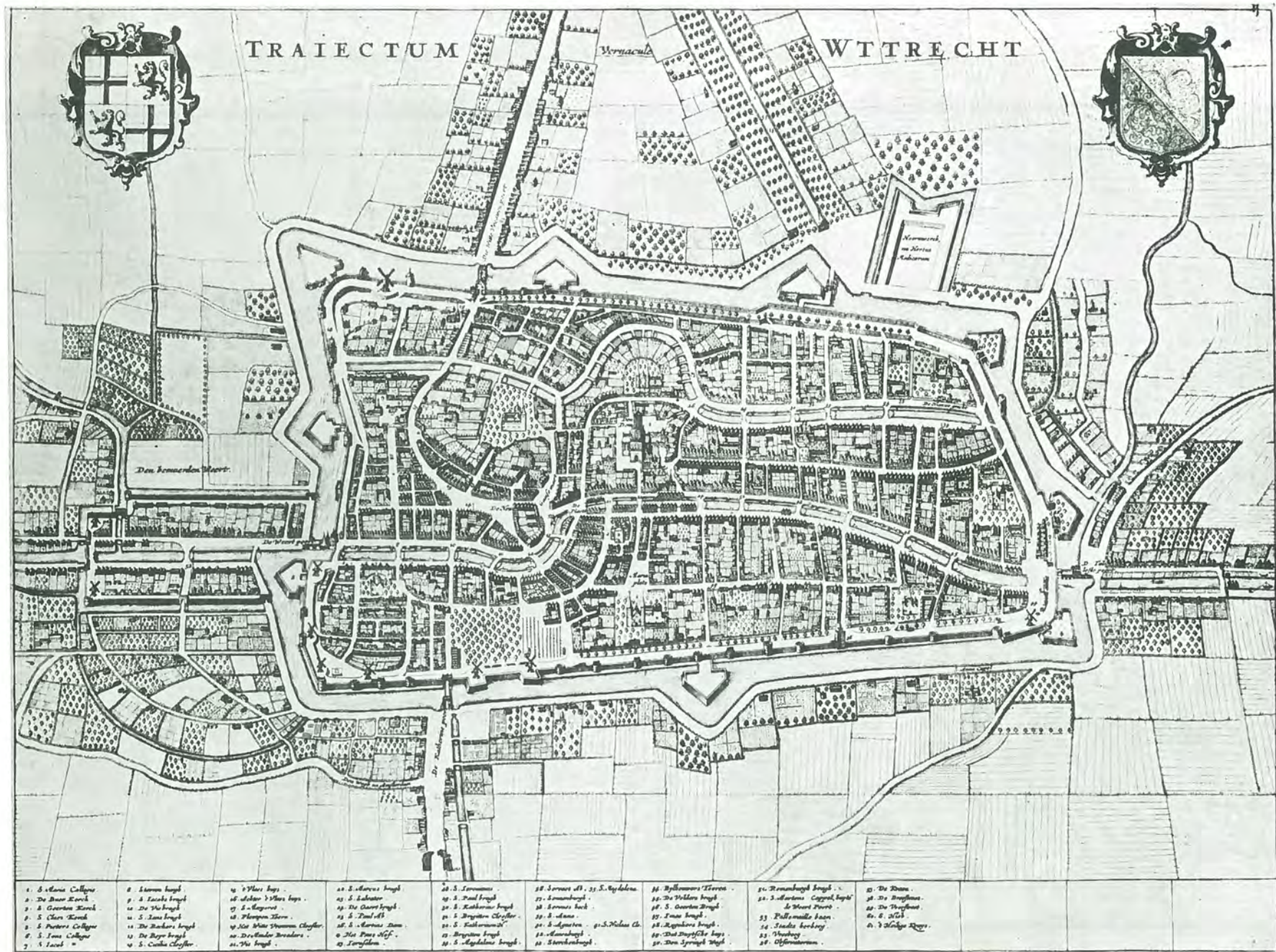
Fort Nieuwersluis, XVIIIe eeuw

Fort a/d Buurtsteeg in 1786

Linie van Linschoten in 1796

Redoute in de Grebbelinie, XVIIIe eeuw

Toren in de Nieuwe Holl. Waterlinie, c.1840/60

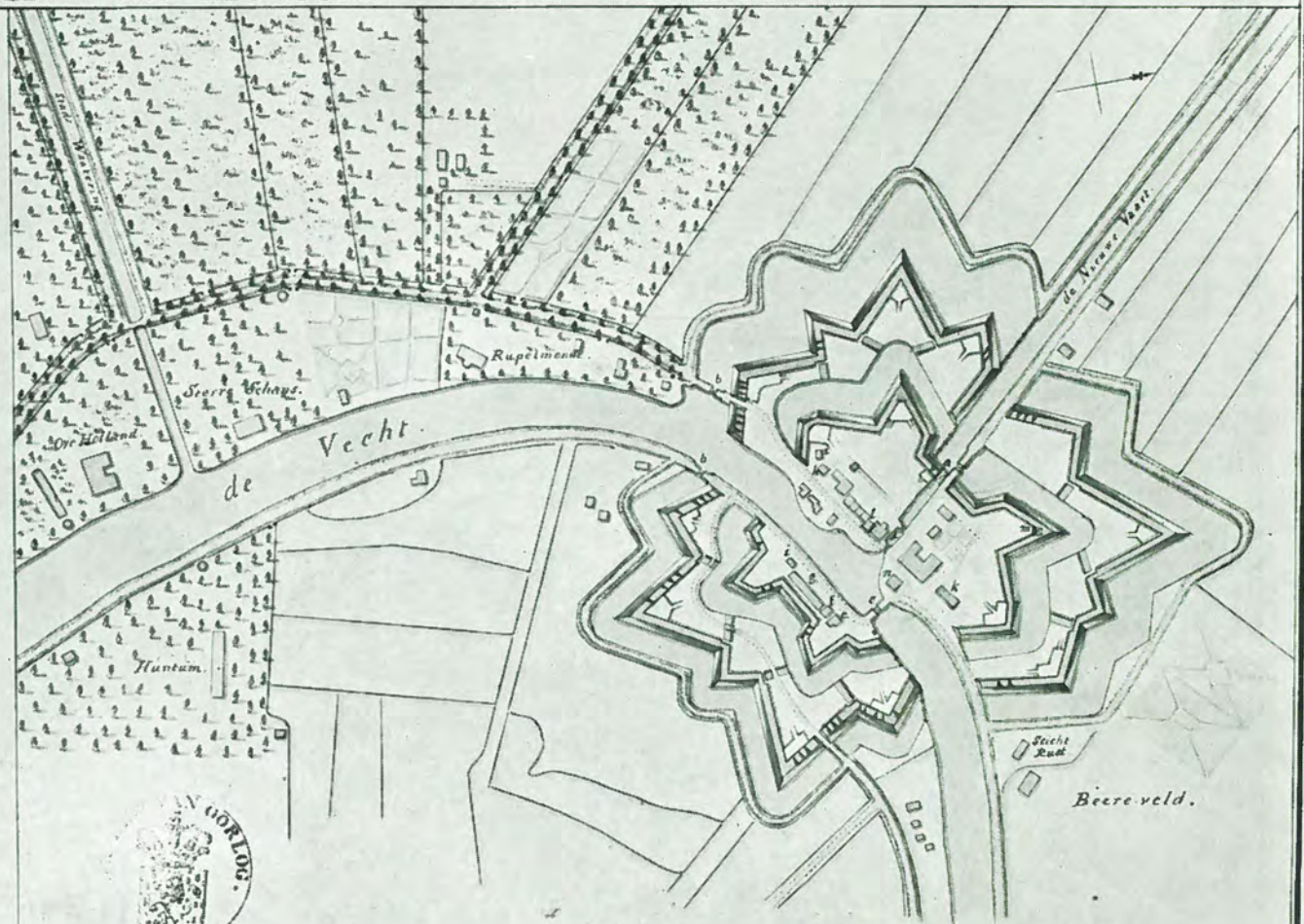
6.A.VII Plattegrond van de stad Utrecht in stedenatlas van Blaeu, 1649;
Cliché uit Monumenten-beschrijving gemeente Utrecht

PLAN VAN HET FORT NIEUWERSLUIS.

RENOVOY.

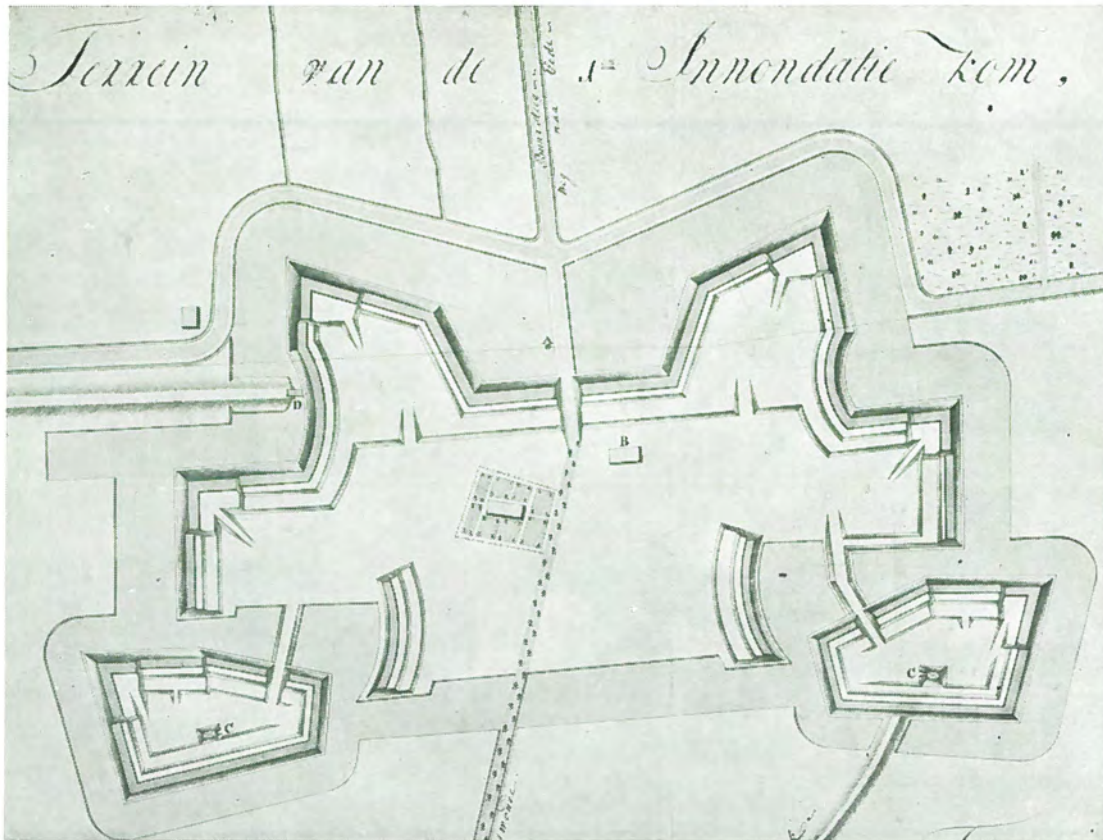
- a. Poort en Steene Boog der doortvaart.
- b. Bruggen aan de Breukelse zand en key weg, met de steene Beeren daar onder.
- c. Brug over de Vecht.
- d. Schut Sluis.
- e. Majoors huis
- f. De Wagt
- g. Cazernen
- h. Hoofd Wagt
- i. Berg loodsen.
- k. Affuit loodsen
- l. Arsenaal.
- m. Gemetzelde Pulverkelder.
- n. Gemeene Lands Huis van Utrecht.

*Plan v. Vestingen
N. 47.*

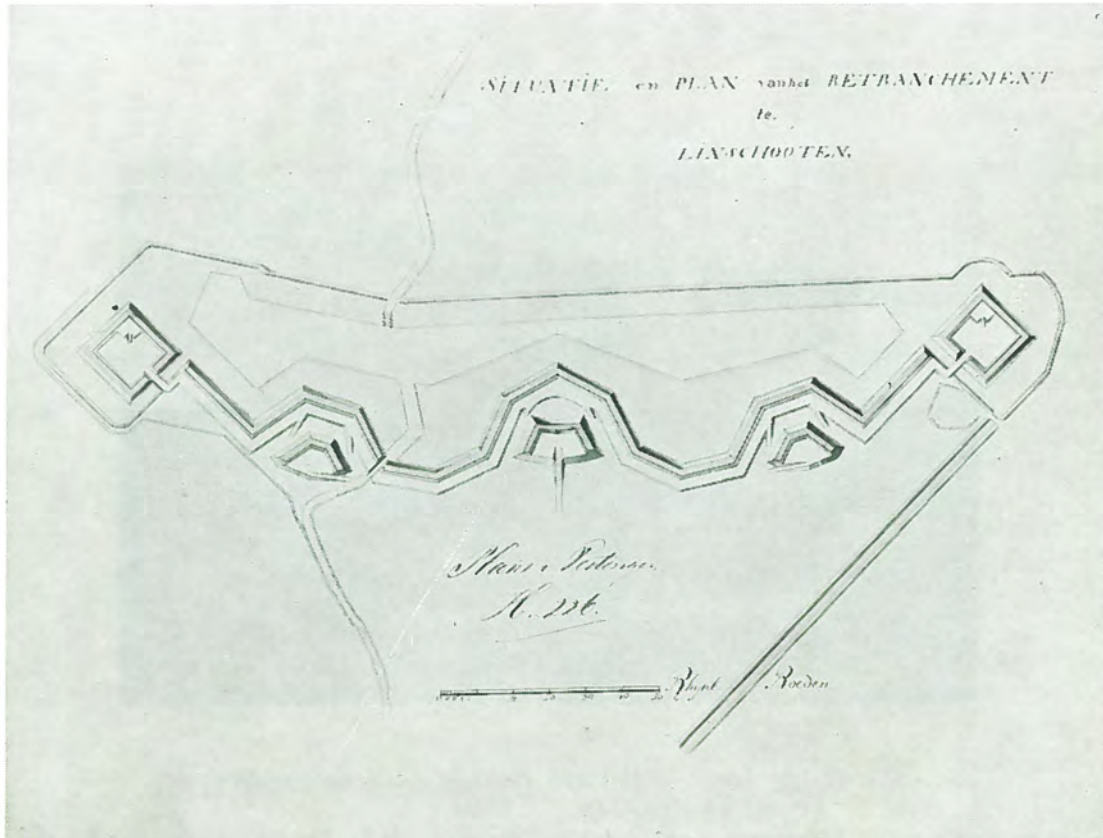

100 Rhynlandsche Roden.

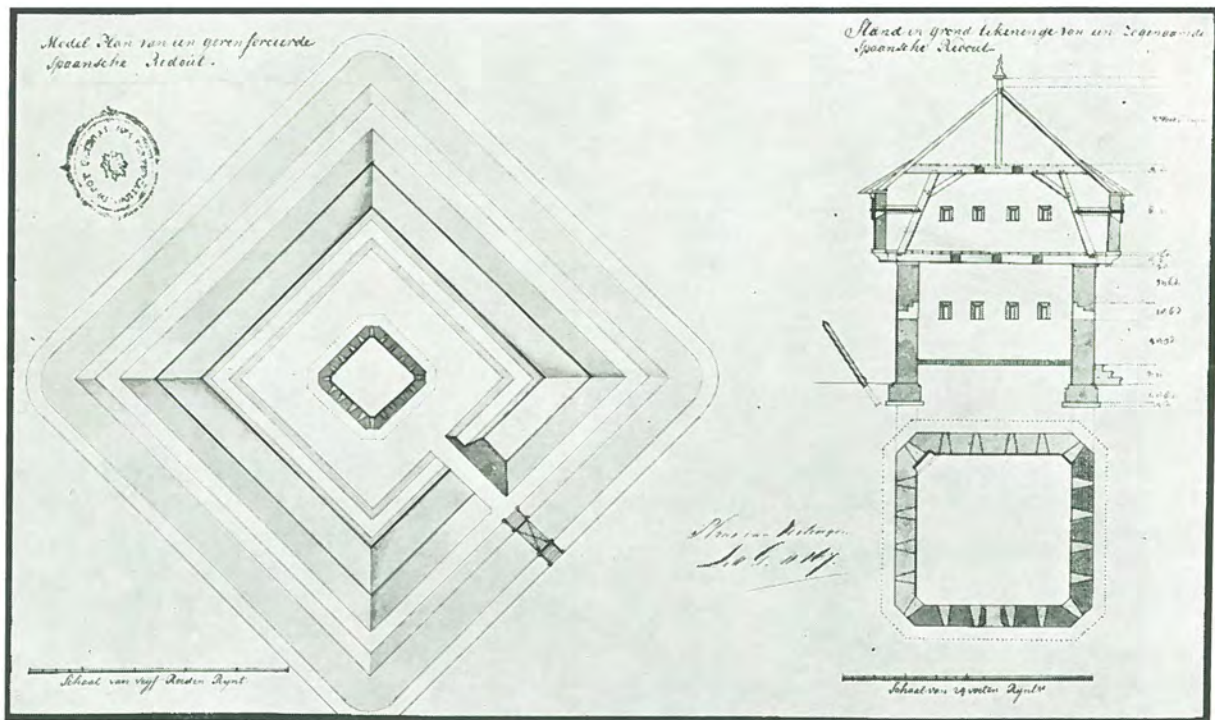
6.C.10 Fort Nieuwersluis (Oude Hollandse Waterlinie) in 2e helft 18e eeuw (Vestingplan H-722, A.R.A.)

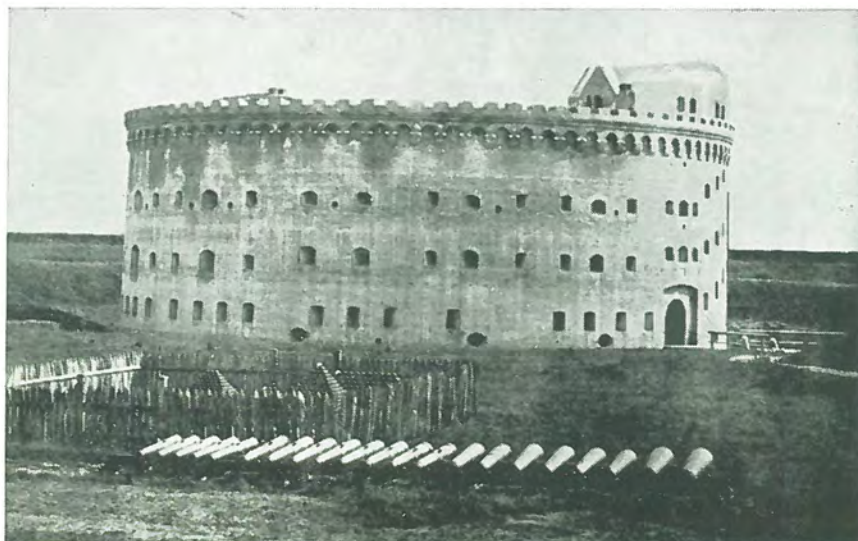
6.C.7. Fort aan de Buursteeg (Grebbelinie) in 1786 (Vestingplan G-228i, A.R.A.)

6.C.19 Linie van Linschoten (Oude Holl. Waterlinie) in 1796 (Vestingplan H-793, A.R.A.)

6.C.6 Model van zg. Spaanse Redout, gebouwd in de Grebbelinie bij de Roode Haan; 18e eeuw (Vestingplan G-239, A.R.A.)

6.C. (p.16) Toren in fort van Nieuwe Hollandse Waterlinie; c. 1840/1860

ATLAS VAN HISTORISCHE VESTINGWERKEN IN NEDERLAND
 - PROVINCIE UTRECHT -

Samengesteld door de Studiecommissie:

W.H. Schukking Vz., C.A. de Bruijn, L.J. Spanjaardt Speckman, J. Belonje, A.H. Mohr - Uitgave 1961

INDEX OP NAMEN*

Persoons- en familienamen zijn *cursief* gedrukt.
 Bladzijden waarop de objecten worden beschreven zijn **vet** gedrukt.

- Aa, Linie van ter **24**
 Abcoude, Fort bij **26**
 Abcoude, Slot bij **14**
 Abcoude, Willem van **6** (Wijk bij Duurstede)
 Adriaan Anthonisz. **1** (Amersfoort), **5** (Utrecht),
6 (Wijk bij D.), **22** (Verd.werk te Vreeswijk)
 Alblasserwaard **14**
 Altena, Fort bij **16**
 Ameide **15**
 Ameide, Werken op de Zuider Lekdijk bij **14**
 Amerongen **13**
 Amersfoort **1, 9, 10, 13**, *Afb.* binnenblad omslag
 Amersfoort, Burcht der Heren van **1** (Amersfoort)
 Amersfoort, Post aan het voetpad vóór **9**
 Amsterdam **14**
 Amsterdam, Stelling van **26**
 Antwerpen **5** (Utrecht)
 Arkel, Bisschop Jan van **3** (Rhenen)
 Aschat, Voorpost te **12**
 Aschatterdijk **10**
 Aschatterdijk, Werk op de **12**
 Asperen **15**
 Asperen, Fort **16**
 Asperen, Inundatiesluis bij **16**
- Bakkerskil, Inundatiesluis aan de **16**
 Bakkerskil, Werk aan de **17**
 Balderik, Bisschop **4** (Utrecht)
 Balderikstoren **4** (Utrecht)
 Beieren, Hertog Jan van **7** (IJsselstein)
 Beieren, Jacoba van **7** (IJsselstein)
 Benschopperpoort **7** (IJsselstein)
 Bergamo, Donato de Boni, Pelluzuoli van
5 (Utrecht)
 Bergbatterij **11**
 Betuwe **15**
- Biesbosch **15**
 Biltse Straatweg (Biltstraat), Fort op de **14, 16, 20**
 Blanken, J. **16**
 Blanken, Jansz., ing. Jan **16**
 Blauwkapel, Batterij te **15**
 Blauwkapel, Fort **16, 20**
 Blauwkapel, Schans te **13**
 Bloklaan, Redoute op de **19** (nr. 9)
 Bodegraven **14**
 Bollaertstoren **4** (Utrecht)
 Bommelerwaard **15**
 Bongenaar, Schans de **13**
 Boni, Donato de **5** (Utrecht)
 Bosch, Jan van den **2** (Amersfoort), **4** (Rhenen)
 Botshol, Fort bij **26**
 Bourgondië, Bisschop David van **7** (IJsselstein)
 Brakel, Werk onder **17**
 Breukelen **24** (Post Galgenwaard)
 Breukelen, Werken bij **15**
 Brialmont **21** (Fort Rynauwen)
 Bunschoten **2**
 Busseum, 5 Batterijen en werken ten Z. van
19 (nr. 3)
 Buursteeg, Fort aan de **11**, *Afb. 6.C.7*
 Bijlhouwerstoren **4** (Utrecht)
- Castellae, Romeinse **4** (Utrecht)
 Castor, Dijkpost **25**
 Coehoorn, (Menno) van **9**
 Coelhorst, Hoog terrein bij **10**
 Coelhorst, Voorpost aan de **12**
 "Cordon", Het **15**
- Daatselaar, Werk aan de **12**
 Dalem **15**

* Samengesteld door A.H. Mohr

- Dalem, Dijkpost bij 25
 Diefdijk 15
 Diefdijk, Werk aan de 17
Diepholt, Bisschop Rudolf van 6 (Wijk bij D.)
 Dode Sluis 15
Donato de Boni 5 (Utrecht)
 Doorslag, Posten aan de 22
 Doorslag, Schans de 13
 Dorestad 6 (Wijk bij D.)
Duivenvoorde, Willem van 3 (Gein)
Du Moulin 11 (zie nr. 3)
 Duurstede, Bisschoppelijk kasteel 6 (Wijk bij D.)
- Eembrugge, Schans te 8
 Eem, Huis ter zie Huis ter Eem
 Eemnes 2
Egmond, Arnold van 7 (IJsselstein)
Egmond, Floris van 7 (IJsselstein)
 Emnesse 2 (Eemnes)
 Engelaar, Werk aan de 12
 Everdingen, Fort bij 16
- Frankrijk 16
 Franse fort 22 (Posten a.d. Doorslag)
Frederik Hendrik, Prins 13
- Gagel, Fort de 16, 20
 Gagel, Schans de 13
 Galgenwaard, Bastion 24 (nr. 13)
 Galgenwaard, Post aan de 24
 Ganum 2
 Gein (Ganum) 2
 Gein, Batterijen aan het 26
 Geinbrug, Werk bij 14
Gelder, Otto II van 1 (Amersfoort)
 Gelderse Vallei, Historische vestingwerken in de 11
 Gelderse IJssel 16
Gelre, Karel van 3 (Rhenen)
 Gemeenschapsweg tussen Fort a.d. Biltstraat en
 Vossegat 21 (nr. 19)
 Gemeenschapsweg tussen Fort Blauwkapel en ft.
 a.d. Biltstraat 21 (nr. 19)
 Gemeenschapsweg tussen Fort Vossegat en de
 Lunetten 21 (nr. 19)
Gendt, Merkes van 17
 Giessen, Werk bij 17
Giffen, Prof. A.E. van 4 (Utrecht)
 Glashut, Werk aan de 12
Godfried, Bisschop 3 (Montfoort), 3 (Rhenen)
- Goejanverwellesluis 14
 Goejanverwellesluis, Post bij 25 (nr. 22)
 Gooierschansen 13
 Gorinchem 14, 15, 25
 Gouda 15
 Goudriaan 15
 Gouwse Sluis 14, 24 (nr. 18)
 Grebbe, Bastions op de Uiterwaard aan de 11
 Grebbe, Hoornwerk aan de 11
 Grebbeberg 11 (Rijnbatterij)
 Grebbelinie 9, 11 (liniewal), 15, 17
 Grecht, Redoute aan de 24 (Post Woerdens Verlaat)
 Grift 11 (zie nr. 6), 12 (zie nr. 11)
 Griftestein, Batterij bij 15, 17
 Griftestein, Werken bij 21
 Groene Jonker, Werk bij de 14
 Groene weg, Werk bij 17, 23
 Groeperkade 10
Grijsbrecht, man van Berta van Heukelom
 7 (IJsselstein)
- Haagen, Joris van der* 3 (Rhenen)
 Haastrecht 14
 Hagendorp, Fort 23 (Fort Honswijk)
 Hemeltje, Fort het 17, 22
Hendrik V. Keizer 4 (Utrecht)
 's-Hertogenbosch 9, 13
Heukelom, Vrouwe Berta van 7 (IJsselstein)
 Hinderdam, Fort 14, 19 (nr. 7)
 Hinderdam, Schans te 13
 Hinderdam, Versterkte post aan de 13
 Hinderdam, Werk bij 14
 Hoge Land bij de Glashut 10
 Holendrecht, Werk bij 14
 Hollandse Waterliniën zie bij Waterlinie
 Hollandse IJssel 25 (Linie v.d. Pleit)
 Honswijk, Fort 16, 23
 Honswijk, Gedekte gemeenschapsweg bij het fort 23
 Honswijk, Lunet bij het fort 23
 Hoofddijk, Werk aan de 17, 21
Hooff, van 10
 Horn, Batterij aan de 15
 Houtense vlakte, Acces uit de 14
 Huis ter Eem, Schans om het 8, 9
- Jacoba van Beieren* 7 (IJsselstein)
 Joostendam 15
 Joostendam, Redoute aan de 24
 Juffrouwwijk, Linie van 12
 Jutfaas (Jutphaas) 3 (Gein), 13

- Jutphaas, Fort bij 16, 22
 Jutphaas, Post vóór 14
 Jutphaas, Schans te 13
- Kamperbinnenpoort 2 (Amersfoort)
 Kamperbuitenpoort 2 (Amersfoort)
Karel V 5 (Utrecht)
Karel de Stoute 7 (IJsselstein)
 Karnemelksloot 19 (nr. 2)
Keizer (Napoleon) zie Napoleon
Keldermans, Marcelis 8 (Schans Huis ter Eem)
Keldermans, Rombout 4 (Rhenen), 5 (Utrecht)
Keldermans, Rombout II
 8 (Schans Huis ter Eem)
 Kleine Wiericke 14
 Klop, Fort de 16, 20
 Klop, Versterkte post aan de 13
 Koenschans 25 (nr. 23)
 Koningspoort 2 (Amersfoort)
 Koppelpoort 1 en 2 (Amersfoort)
 Kortenhoefse Zuwe 19 (nr. 8)
 Korte Uitweg, Werk aan de 17, 23
 Kraaiennest 19 (nr. 11)
 Krachtwijk, Werk bij 12
Krayenhoff 10, 15, 16
 Krimpener Waard 14
 Kromme Rijn 14
 Kromme Rijn, Damsluis in de 14
 Kruipin, Fort 15, 24 (nr. 16)
 Kijkuit, Fort 19 (nr. 8)
- Laaglandse weg (bij Amersfoort) 10
 Lambalgen, Acces bij 10
 Lambalgen, Werk te 12
 Land van Altena 14, 15
 Land van Heusden 14
 Langeveld, Redoute 20 (Fort Blauwkapel)
 Lek 13, 15
 Lekdijk, Batterij aan de Noorder 23
 Linge 15
 Linie tussen Utrecht en Hinderdam 13
 Linie van Amsterdam 15
 Linie van de Gelderse Vallei 9
 Linie van de Pleit 25
 Linie van Juffrouwwijk 12
 Linie van Linschoten 15, 24, *Afb. 6.C.19*
 Linie van Rhenen naar Amersfoort 9
 Linie van ter Aa 15
 Liniën in Utrecht 9
 Linschoten 14, 15
- Lodewijk, Koning* 15
 Loevestein, Slot 14
 Lopikker Waard 14
 Lunet bij het fort Honswijk 23
 Lunetten (op de Houtense Vlakte) 14, 15, 16, 20,
 21 (Fort Rijnauwen)
 Lunterse beken 9
 Luxemburg 5 (Utrecht)
- Maarsseveen, Fort bij 17, 20
 Maddalena – bastion 5 (Utrecht)
 Manenburg, Bolwerk 5 en 6 (Utrecht)
 Marie, Bolwerk St. 6 (Utrecht)
Maurits, Prins 13
Merkes van Gendt 17
 Merwede 15
 Meye, de 14
Meyster, Jr. Ev. 5 (Utrecht)
 Middelburg 5 (Utrecht)
 Minstroom, Damsluis in de 14
 Monnickendam (Waterpoort) zie Waterpoort
 "Mons Fortis" 3 (Montfoort)
Montecuculi 2 (Amersfoort)
 Montfoort 3
Moreelse, Burgemeester H. 5 (Utrecht)
 Morgenster, Bolwerk 5 (Utrecht)
 Muiden 13, 14, 15
 Muiden, met Kasteel en de Westbatterij 19 (nr. 4)
 Munnikenland 15
- Naarden 14, 15, 19
Napoleon (Keizer) 8 (Schans Huis ter Eem), 15, 16
 Neder-Rijn 9
 Nedersticht 13
 Nieuwerbrug 14
 Nieuwerbrug, Werk bij 14, 24 (nr. 17)
 Nieuwersluis 14, 15
 Nieuwersluis, Fort 14, 16, 19, *Afb. 6.C.10*
 Nieuwersluis, Versterkte post te 13
 Nieuwer ter Aa 14
 Nieuwe Steeg, Werk aan de 17
 Nieuwpoort 14, 15, 16, 25 (nr. 26)
 Nigtevecht, Fort bij 26
 Noorder Lekdijk zie Lekdijk
 Noordfront 3 (Rhenen)
Noort, Willem van 5 (Utrecht)
- Oirdt, Willem van* 5 (Utrecht)
 Oostermolen, Post 8 bij de 26 (nr. 3)

- Oostfront 3 (Rhenen)
 Oranje, Fort 15, 24 (nr. 16)
Oranje, Prins Willem I van c.q. Prins – Prins Willem)
 zie Willem I
 Oudegein 3 (Gein)
 Ouderkerk, Werk bij 14
 Oude Rijn, Kering in de
 Oudewater 14, 15, 16, 25 (nr. 21)
 Oudwijk, Batterij bij 15
 Overeindse weg, Batterijen aan de 17, 22
- Paris, E.* 16
Passavant 9
 Pleit, Linie van de 25
 Pleit, Werk aan de 15
 Plompetoren 4 (Utrecht)
 Poederoyen, Werk onder 17
 Pollux, Dijkpost 25
 Polsbroekerdam 15
Prevost 9, 15
- Rammekens 5 (Utrecht)
Rembrandt 3 (Rhenen)
 Rhenen 3
 Rode Haan 11 (zie nr. 5), *Afb.* zie bij 6.C.6
 Rode Haan, Werk aan de 9, 11
 Roffelaar, Voorpost aan de 12
 Roffelaarskade 10
 Roffelaarskade, Werk op de 12
 Ronduit 19 (nr. 1)
 Roskam, Batterij de 19 (nr. 5)
 Rotsoord, Schutsluis bij 14
Roy, ing. B.J. de 9, 11 (zie nr. 1),
 11 (zie nr. 5 en 6), 14, 22
Roy, Landmeter de 9
 Ruigenhoekse dijk, Fort op de 17, 21
 Runmolenpoort 7 (Wijk bij D.)
Ruysch, Hugo 5 (Utrecht, 14, 22
 Rijn 10, 16
 Rijnauwen, Fort 17, 21
 Rijnbatterij 11
 "Rijn en Lek", Molen 7 (Wijk bij D.)
- Salm, Rijngraaf van* 24 (Linie v. Linschoten)
 Schalmdijk, Batterij op de 12
 Schelluinen 15
 Schoonhoven 14, 15, 16, 25 (nr. 24)
Schooten, Petrus van 5 (Utrecht)
 Servaastoren, St. 4 (Utrecht)
- Slaperdijk 10, 11 (zie nr. 6)
 Smeetoren 4 (Utrecht)
 Snoyentoren 3 (Gein)
 Spaanse redouten 11 (zie nr. 6), 12 (zie nr. 11)
 Spakenburg 2 (Bunschoten), 9
 Spakenburg, Werken bij 12
 Spion, Fort 19
 Spoel, Batterij aan 't 15
 Spoel, Dijkpost aan 't 25
 Spoel, Inundatiesluis bij 't 16
 Spoel, Werken bij 't 16
 Stelling van Amsterdam 15, 26
 Sterrenburg, Bolwerk 5 en 6 (Utrecht)
 Sterreschans, Buitenplaats 19 (Fort Nieuwersluis)
 Steurgat, Werk bij het 17
 Sticht, Het 3 (Rhenen)
- Ter Horst, Moerasburcht 3 (Rhenen)
 Tienhovense Vaart, Redoute aan de 19
 Tinnenburg 2 (Amersfoort)
 Tolsteegpoort, Retranchement op de Hoge Landen
 voor de 14
 Torens in fort van de Nieuwe Hollandse Waterlinie
Afb. 6C
 Trecht, Burcht 4 (Utrecht)
- Uitermeer, Fort 14, 16, 19 (nr. 6)
 Uitermeer, Schans 13
 Uitermeer, Werk bij 14
 Uithoorn, Fort bij 26
 Uithoorn, Werk bij 14
 Uppelse Dijk, Fort aan de 16
 Utrecht 3 (Rhenen), 4, 15, *Afb.* 6.A.VII
Utrecht, Bisschop(pen) van 8 (Schans Huis ter Eem)
 Utrechtse Linie 13, 14
- Vaart, De 22 (nr. 30)
 Vaart, Schans op de 22 (nr. 30)
 Vaartse Rijn 13, 15
 Vecht 13, 14, 15
 Vechten, Fort 17, 21 (Fort Rijnauwen), 22
 Veluwe 13
 Verbindingswal bij Fort Honswijk 17
 Verbindingswal tussen de forten Blauwkapel,
 Biltstraat, Vossegat en de Lunetten 17,
 21 (nr. 19)
 Verbindingswal tussen de Geindijk en fort bij
 Nigtevecht 26
 Verona 5 (Utrecht)

Verwer, Abr. 3 (Rhenen)
Vianden, Bisschop Hendrik van 1 (Amersfoort)
 Vianen 15
 Vicus Dorestad 6 (Wijk bij D.)
Vink 9, 15
 Vlissingen 5 (Utrecht)
 Voordorpse dijk, Fort op de 17, 21
 Vossegat, Batterij bij het 15
 Vossegat, Fort 16, 20
 Vredenburg, Kasteel 3 (Rhenen), 5 (Utrecht)
 Vreeswijk 13, 15, 16, 22 (Posten a.d. Doorslag)
 Vreeswijk, Fort bij 14
 Vreeswijk, Verdedigingswerken te 22
 Vreeswijk, Werken bij 16
 Vuren, Fort 16
 Vuydijk 10
 Vuydijk, Post aan de 12
 Vijfherenlanden 14

Waakzaamheid, Bastion de 24
 Waalse Wetering, Werk aan de 17, 23
 Walkade, Poort op de 7 (IJsselstein)
 Waterlinie, Nieuwe Hollandse 10, 14,
 16 (Omschrijving wat hieronder te verstaan), 17,
 18, 19
 Waterlinie, Oude Hollandse
 16 (Omschrijving wat hieronder te verstaan), 24
 Waterlinies, De Hollandse 13
 Waterpoort Monnickendam 1 (Amersfoort)
 Waver-Amstel, Fort 26
 Weesp 14, 16, 19 (nr. 5)
 Weesp, Werk bij 14
 Westpoort 3 (Rhenen)

Wevelinkhoven, Bisschop Floris van
 2 (Bunschoten)
 Wezel 13
 Wierickerschans 14, 16, 24 (nr. 17)
Willem I, Prins van Oranje 1 (Amersfoort),
 5 (Utrecht)
 Willem II, Fort 23 (nr. 34)
Willem II, Koning 2 (Amersfoort)
 Willige Langerak 15
 Willige Langerak, Dijkpost bij 25
 Winkel, Fort aan de 26
 Woerden 14, 15, 16, 24 (nr. 16)
 Woerdens Verlaat 14, 15
 Woerdens Verlaat, Post aan de 24
 Woerdens Verlaat, Werk bij 14
 Woudenberg, Schans te 9, 11
 Woudrichem 14, 15
 Woudrichem, Inundatiesluis bij 16
 Wijk bij Duurstede 6, 14

IJssel 2 (Gein)
 IJsellinie 16
 IJsselpoort 3 (Montfoort)
 IJsselstein 7
 IJsselvestingen 15

Zierik, Bisschop Jan van 2 (Gein)
Zocher, J.D. 2 (Amersfoort), 5 (Utrecht),
 7 (Wijk bij D.)
 Zonnenburg, Bolwerk 5 en 6 (Utrecht)
 Zuiderzee 10
 Zwammerdam 14